

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 16. Bas-relief in de vorm van plakette met centraal gat voor bevestiging, afbeeldend Ur-Nanše van Lagaš; uit Telloh, ca. midden 3e mill. v. Chr.; hoogte: 40 cm. (Parijs, Louvre). Zie elders in dit nummer de bijdrage van Dr. G. VAN DRIEL over de interpretatie van deze oud-mesopotamische wijplakettes.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptische Genootschap „Ex Oriente Lux” en in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 20.— voor leden en f 10.— voor jeugdleden en studenten. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden f 20.—.

Adres van de redactie: Dromedarisstr. 4, Nijmegen; van de administratie en van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; M. Stol; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	66
Orientalia Neerlandica	67
Geneeskunde in het oude Mesopotamië R. BIGGS	67
Bronnen voor de oudste geschiedenis van Mesopotamië . . . M. STOL	81
Mesopotamische wijplakettes met centraal gat: nog een interpretatie G. VAN DRIEL	88
Oudegyptische gedaanteverwisselingen . . . M. HEERMA VAN VOSS	96
Een nog niet beschreven mummieportret . . . H. C. JELGERSMA	99
Vier aanwinsten uit het oude Egypte voor het Allard Pierson Museum J. F. BORGHOUTS	102
Boekennieuws: J. BROEKHUIS, <i>De Godin Renenwetet</i> ; B. TADEMA SPORRY en A. A. TADEMA, <i>De Pyramiden van Egypte</i> ; beide besproken door J. F. BORGHOUTS	113

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Jaarbericht

Jaarbericht no. 22 (1971-1972) bevindt zich thans bij de drukker en zal ongeveer mei 1972 gereed zijn. Het heeft de volgende inhoud: Elisabeth C. L. DURING CASPERS, 'The Gate-Post in Mesopotamian Art. A short Outline of its Origin and Development'; H. SAUREN, 'Beispiele sumerischer Poesie'; H. ALTENMÜLLER, 'Die Bedeutung der "Gotteshalle des Anubis" im Begrabnisritual'; H. ASSELBERGHS, 'Beschouwingen over Religie, Cultuur en Kunst in Egypte, III'; M. ATZLER, 'Randglossen zur ägyptischen Frühgeschichte'; J. HELDERMAN, 'Franciscus Wilhelmus von Ramshausen Rediscovered; Some New Material for the History of Coptology'. Omvang: 124 pag. met 11 pl. (40 afb.). Abonnees op het Jaarbericht ontvangen het automatisch; nieuwe leden kunnen er zich tegen sterk gereduceerde prijs op abonneren.

Phoenix

De band voor Phoenix jaargang 13-16 (1967-1970) kan nog worden besteld door overmaking van f 6.— op postgiro no. 229501, met vermelding "Band Phoenix".

De lezers van Phoenix zullen gemerkt hebben dat er een achterstand ontstaan is in het tijdschema van de verschijning van Phoenix. Om deze achterstand in te halen zal in het najaar van 1972 een dubbel nummer van ruim 100 pag. verschijnen als Phoenix 18,1/2, 1972. Leden-medewerkers die iets voor dit nummer hebben bij te dragen wordt verzocht de copie uiterlijk medio augustus bij de redactie in te leveren.

ORIENTALIA NEERLANDICA

Dr. H. J. W. DRIJVERS, benoemd tot gewoon lector in de Semitische taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen aanvaardde zijn ambt op 12 okt. 1971 met het uitspreken van een openbare les onder de titel: *Baal Shamîn, de Heer van de Hemel. Zijn plaats in het pantheon van Palmyra* (Van Gorcum, Assen, 1971, kl. 8vo, 26 p.).

Zijn collega Dr. H. TE VELDE aanvaardde zijn ambt van gewoon lector in de Egyptische taal- en letterkunde aan dezelfde universiteit op 7 dec. 1971, met een openbare les over het thema: *De Goede Dag der Oude Egyptenaren* (Brill, Leiden, 1971, 8vo, 25 p.).

Drs J. P. LETTINGA, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Oudsemitische filologie, de cultuurgeschiedenis en de tekstgeschiedenis van het Oude Testament aan de Theologische Hogeschool der Geref. Kerken in Nederland (onderh. art. 31 K.O.) te Kampen, aanvaardde zijn ambt op 8 sept. 1970 met een rede getiteld: *De 'Tale Kanaäns'. Enkele beschouwingen over het Bijbels Hebreeuws*, welke eind 1971 werd uitgegeven (De Vuurbaak, Groningen, 1971, 8vo, 24 p.).

GENEESKUNDE IN HET OUDE MESOPOTAMIË *)

"De zieken dragen zij (de Babyloniërs) naar de markt — zij maken namelijk geen gebruik van artsen. Dan komen zij die zelf aan een zelfde ziekte hebben geleden als de patiënt, of een ander daaraan hebben zien lijden, bij hem en beraadslagen over de kwaal. De omstanders geven hem dan advies en troosten hem, door te vertellen dankzij welke middelen zij zelf van een dergelijke ziekte genezen zijn of anderen ervan hebben zien genezen."

Herodotus, Historiën, I,197

De lage dunk, die Herodotus van de babylonische medische praktijk had, bleef onaangevochten tot het einde van de 19e eeuw, toen de Assyriologen voor het eerst het authentieke bronnenmateriaal, bestaande uit grotendeels

*) Met vriendelijke toestemming van de auteur, Prof. R. D. BIGGS (Chicago), en van de eindredacteur, Prof. A. C. CROMBIE, volgt hier een nederlandse vertaling van het artikel 'Medicine in Ancient Mesopotamia', verschenen in het tijdschrift *History of Science*, vol. 8 (1969), blz. 94-105, een artikel dat een welkom, informatief overzicht geeft van de huidige stand van de kennis van de geneeskunde in het oude Mesopotamië. Een enkele maal heb ik de uitvoerige literatuurverwijzingen iets aangevuld door vermelding van sindsdien verschenen uitgaven; deze aanvullingen staan tussen rechte haken. K.R.V.

fragmentarische, met spijkerschrift beschreven kleitabletten, gingen bestuderen. Dat hun eerste pogingen nu hopeloos verouderd zijn is voornamelijk te wijten aan het feit dat het vak nieuw was (de ontcijfering van het spijkerschrift is pas ruim honderd jaar oud), de technisch-medische woordenschat onbekend, en veel door de oude schrijvers gebruikte afkortingen niet werden onderkend.

In de jaren sinds de tweede wereldoorlog heeft de Assyriologie zich in toenemende mate ontwikkeld tot een zelfstandige tak van de oud-oosterse studiën, in steeds mindere mate beheerst door geleerden, wier training en interesse primair bijbels gericht waren, die op filologisch gebied zelfs het onbegrijpelijke trachtten te vertalen, en zich verlieten op etymologieën, gebaseerd op woordbetekenissen in min of meer verwante talen. Een belangrijke schrede in de richting van een moderne benadering van het materiaal was de uitgave van twee akkadische woordenboeken (de naam die men tegenwoordig geeft aan de talentgroep dit het babylonisch en assyrisch omvat). Het eerste, *The Assyrian Dictionary*, uitgegeven door het Oriental Institute van de Universiteit van Chicago, opgezet naar het model van het *Oxford English Dictionary*, geeft uitvoerige citaten met een zinvol stuk context. Het eerste deel verscheen in 1956, het laatste zal rond 1980 gereed zijn (thans, in 1972, zijn 10 delen gereed). Het andere, *Das Akkadische Handwörterbuch*, uitgegeven door W. VON SODEN, startte in 1959 en is thans gevorderd tot in de letter r (1972; 10 afl.). Zo wordt de akkadische woordenschat, die een periode van 2500 jaar omvat, steeds beter toegankelijk.

In de jaren tussen de beide wereldoorlogen heeft de geneeskunde wel de nodige aandacht van de Assyriologen ontvangen: van B. MEISSNER¹⁾, wiens bladzijden over de geneeskunde een meesterlijke samenvatting waren, en van G. CONTENAU, stafid van het Musée du Louvre en zelfs arts, die een geheel deel wijdde aan de babylonische geneeskunde, dat wel een aantal nieuwe inzichten bracht²⁾, maar in gebreke bleef duidelijk te onderscheiden tussen de twee essentieel verschillende elementen die samen de "medische teksten" vormen: magie en geneeskunde.

Zeer stimulerend werkte in 1923 de publicatie door R. CAMPBELL THOMPSON van zijn *Assyrian Medical Texts*, tabletten afkomstig uit de door het British Museum in de ruïnes van Ninive opgegraven bibliotheek van de assyrische koning Assurbanipal. Toen Ninive in 612 v. Chr. werd verwoest, werden deze tabletten danig beschadigd en gebroken, maar naarmate meer fragmenten weer aan elkaar gevoegd werden of gepast konden worden aan

1) B. MEISSNER, *Babylonien und Assyrien*, II (Heidelberg, 1925), 283-323.

2) GEORGES CONTENAU, *La médecine en Assyrie et Babylonie* (Paris, 1938).

nog onuitgegeven brokstukken in het British Museum, werd het steeds beter mogelijk gehele tabletten te reconstrueren, die ziekten behandelen als: borstkwalen, ingewandstoornissen, ontstekingen van de urinewegen, enz. THOMPSON zelf publiceerde vertalingen van vele teksten ³⁾. Ongeveer terzelfder tijd publiceerde de duitse geleerde E. EBELING een aantal medische teksten in zijn *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts* (Leipz'g 1915-19). Deze teksten (enkele dateren uit ca. 1000 v. Chr.) stammen alle uit de stad Assur. De twee steden, Assur en Ninive, hebben in feite het gros van de thans bekend babylonisch-assyrische medische teksten opgeleverd.

Een mijlpaal in de bestudering van de geschiedenis der geneeskunde werd bereikt toen HENRY SIGERIST in 1951 het eerste deel van zijn *History of Medicine* uitgaf, getiteld *Primitive and Archaic Medicine*, dat met name Egypte en Mesopotamië behandelde ⁴⁾. Terwijl het moderne onderzoek Herodotus geheel bijviel in zijn hoge dunk van de egyptische geneeskunde — op welke gebied veel specialisten werkzaam zijn — blijkt het feitenmateriaal voor Mesopotamië moeilijk grijpbaar te zijn, ten dele omdat het tekstmateriaal zo omvangrijk is en weinig ervan beschikbaar is in deskundige uitgaven. SIGERIST onderkent zekere rationele elementen in de mesopotamische geneeskunde, maar legt te veel nadruk op de magische en religieuze elementen, en verwarde die met de medische, mede op grond van zijn onjuiste visie dat de arts een priester was, en oudtijds zelfs een waarzegger (een conclusie gebaseerd op een onjuiste etymologie van het woord voor arts). LABAT ⁵⁾ wees in een belangrijke bespreking van SIGERIST's boek op de noodzaak twee verschillende elementen in de "medische" teksten te onderscheiden: het magische (*āšipūtu*) en het therapeutische (*asūtu*). De magiër, die met name als bezweerder optrad, behoorde tot de clerus, maar de arts niet. De magiër trachtte genezing te brengen via bezweringen, gebeden, plengoffers en het opleggen der handen, terwijl de arts werkte met een grote verscheidenheid van drankjes, zwachtels en compressen, kataplasmas, spoeldranken, zetpillen, lavementen, purgeermiddelen enz., maar nooit zijn toevlucht nam tot magie. E. RITTER heeft deze twee benaderingswijzen kort geleden in detail bestudeerd, en getracht vast te stellen onder welke omstandigheden een magische of een medische behandeling wenselijk werd geacht ⁶⁾. (Enkele ziekten, hier

3) Vgl. voor verwijzingen *ibidem* blz. 223vv.

4) HENRY SIGERIST, *A History of Medicine, I, Primitive and Archaic Medicine* (New York, 1951).

5) R. LABAT, *Journal of Cuneiform Studies*, 6 (1952), 128-133.

6) EDITH RITTER, 'Magical-expert (= *āšipu*) and physician (= *asū*): Notes on two complementary professions in Babylonian medicine', in: *Studies in Honor of Benno Landsberger* (*Assyr. Studies* 16; Chicago, 1965), 299-321.

onder vermeld, werden ongeneselijk geacht, en geen van beide geneeswijzen werd erop toegepast).

Het is onjuist te veronderstellen, zoals vaak gebeurd is, dat men alle ziekten toeschreef aan heksen, demonen en andere boosaardige wezens (waartegen men een magische behandeling uiteraard doelmatig kon achten), of aan goddelijk ongenoegen ⁷⁾, aangezien men de gevolgen van warmte, koude en indigestie kende. Gedurende de laatste jaren hebben verschillende geleerden, zoals LABAT ⁸⁾, OPPENHEIM ⁹⁾ en REINER ¹⁰⁾ — alle zeer ervaren in de omgang met medische teksten — deze punten benadrukt. MARTIN LEVEY's uitspraak ¹¹⁾ dat "de objectieve geneeskunde in Babylonië gedurende duizenden jaren het hoofd boven water heeft houden in een zee van magie" is meer dramatisch dan waar, want er zijn bewijzen voor dat beide benaderingswijzen naast en niet tegenover elkaar stonden. De feiten tonen aan dat er geen geleidelijke ontwikkeling was van een overwegend magische geneeswijze in vroeger tijden naar een daarvoor in de plaats komende therapeutische geneeskunde in later tijden ¹²⁾, maar dat de laatste een geheel onafhankelijke, oude traditie vertegenwoordigde. De tot dusverre oudst bekende mesopotamische medische tekst in het sumerisch (de niet-semitische taal, waarvoor het spijkerschrift werd ontwikkeld) dateert uit ca. 2000 v. Chr. ¹³⁾. Hij staat duidelijk in dezelfde medische traditie als de latere therapeutische teksten. Er zijn ook medische teksten in het sumerisch uit de 14e eeuw, ontdekt in het Hethietische hoofdstad Hattuša (het huidige Boğazköy) in Klein-Azië ¹⁴⁾, maar het is onduidelijk of dat oorspronkelijke sumerische composities zijn of uit het babylonisch vertaalde. De Hethieten kenden blijkbaar geen eigen medische traditie, en waren afhankelijk van de babylonische genees-

7) MEISSNER, *op. cit.* blz. 321, citeert de brief van een arts aan de koning, waarin deze de suggestie van de koning, dat zijn ziekte het gevolg zou zijn van bedreven wandaden, afwijst.

8) R. LABAT in: R. TATON (ed.), *Histoire générale des sciences*, I, *La science antique et médiévale* (Paris, 1957), 89-103; maar recent 'Médecins, devins et prêtres-guérisseurs en Mésopotamie ancienne', *Archeologia* 10 (Mei-Juni 1966), 11-15.

9) A. L. OPPENHEIM, 'Mesopotamian Medicine', *Bulletin of the History of Medicine* 36 (1962), 97-108; ook in zijn *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization* (Chicago, 1964), 289-305.

10) E. REINER, 'Medicine in Ancient Mesopotamia', *Journal of the International College of Surgeons*, 41 (1964), 544-550.

11) MARTIN LEVEY, 'Some Objective Factors of Babylonian Medicine in the Light of New Evidence', *Bulletin of the History of Medicine* 35 (1961), 61-70.

12) Vgl. b.v. E. EBELING, *Reallexikon der Assyriologie*, s.v. 'Arzt', blz. 165.

13) M. CIVIL, 'Préscriptions médicales sumériennes', *Revue d'Assyriologie* 54 (1960), 57-72, met aanvullend materiaal in deel 55 (1961), 91-94.

14) F. KÖCHER, *Keilschrifturkunden aus Boghazköy* 37 (Berlin, 1953), nos. 19 en 30 (alleen in spijkerschrift).

kunde¹⁵). Zowel babylonische als egyptische artsen waren aan het hethietische koninklijke hof verbonden. Artsen worden verscheidene malen genoemd in de koninklijke correspondentie van genoemde hoven. In een brief afkomstig van de babylonische koning Kadašman-Enlil (ca. 1279-1265 v. Chr.) wordt gevraagd om de terugzending van een babylonische arts, die voor een aantal jaren aan het hethietische hof was uitgeleend.

Hoewel er op dit moment geen thrapeutische medische teksten bekend zijn uit de oud-babylonische periode (ca. 17e eeuw v. Chr.), zijn we over de medische praktijk tijdens deze periode toch beter ingelicht dan over enig tijdperk uit de volgend duizend jaar. Zo zijn er onder de vele honderden brieven, ontdekt in de oude stad Mari, gelegen aan de bovenloop van de Eufraat (waar deze uit Syrië Iraq binnenstroomt) een aantal die over artsen handelen¹⁶), waarvan er enkele met name genoemd worden, en beroemd waren om hun medische kunde. Een brief beschrijft de, overigens niet met succes bekroonde, pogingen van twee artsen om een oorabces te genezen en verzoekt de koning om een andere, met name genoemde deskundige arts te sturen.

Koningen wisselden niet slechts diplomatieke missies uit, maar soms ook informaties betreffende bepaalde medicamenten en men kon toestemming vragen een arts te mogen sturen om van de arts verbonden aan het andere hof een bepaalde behandelwijze te leren. Een van de brieven schijnt erop te wijzen dat men wist dat bepaalde ziekten op andere personen overgedragen konden worden. Hij vermeldt dat een dame ziek is, en beveelt strenge instructies te geven dat niemand mag drinken uit dezelfde beker, mag zitten op dezelfde stoel, of mag slapen op hetzelfde bed als zij, en dat andere vrouwen niet naar haar appartementen mogen gaan, "want haar ziekte is besmettelijk"¹⁷). Het feit dat ziekten op anderen konden worden overgebracht, waarschijnlijk toegeschreven aan magie, was dus bekend. In geen van deze brieven is enige verwijzing naar magische praktijken bij de behandeling van welke kwaal dan ook.

Epidemieën met een hoog sterftecijfer worden soms in deze brieven vermeld. Een enkele maal wordt daarbij de informatie verstrekt, dat de be-

15) H. G. GÜTERBOCK, 'Hittite medicine', *Bulletin of the History of Medicine* 36 (1962), 109-113.

16) A. FINET, 'Les médecins au royaume de Mari', *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 14 (1954-57), 123-144.

17) *Ibidem* blz. 129, nu gepubliceerd in spijkerschrift in G. Dossin, *La correspondance féminine (Archives royales de Mari, 10; Paris, 1967) no. 127* [Vgl. mijn proeve van vertaling in *Phoenix* 14,1, 1968, blz. 149; vgl. ook de brief vertaald door A. L. OPPENHEIM, *Letters from Mesopotamia* (Chicago, 1967), blz. 108 no. 51 — K.R.V.]

volking bepaalde steden heeft verlaten en verhuisd is, met opgave van welke plaatsen en steden tot dusverre getroffen zijn.

Uit de middel-babylonische periode (ca. 14-12e eeuw v. Chr.) stammen talrijke brieven handelend over geneeskunde, waaronder een reeks rapporten over de toestand van jonge vrouwen in een soort muziek-academie¹⁸). Enkele van haar kwalen worden in details beschreven en een brief vraagt dringend om een bepaald ingrediënt, dat onmisbaar is wil een voorgeschreven behandeling effect hebben.

Uit de nieuw-assyrische periode (rond de 7e eeuw v. Chr.) kennen we een aantal brieven van artsen aan de koning, waarin vaak tot in details behandelingen van leden van het koninklijke huis worden voorgeschreven¹⁹). Tijdens de regering van Esarhaddon (680-669 v. Chr.) wordt vaak gewag gemaakt van magische riten, die medische behandelingen begeleidden; deze koning was blijkens gegevens uit zijn brieven bijzonder bijgelovig. In enkele gevallen geeft de arts het uitdrukkelijk voorschrift dat het recept eerst getest moet worden op leden van de huishoudelijke staf, alvorens aan de koning of kroonprins te worden toegediend.

Er zijn een aantal andere teksten, ongeveer uit de 14e eeuw v. Chr., die niet algemeen onderkend zijn als belangrijk voor de geschiedenis van de geneeskunde; ze geven een inventarisatie van de voorraad van een apotheek, een voorraad namelijk, die bestaat uit ingrediënten die, voor zover bekend, alleen in de geneeskunde werden toegepast²⁰).

In een belangrijk, recent artikel, handelend over de inventaris van de apotheek, heeft DIETLINDE GOLTZ een uitstekend overzicht gegeven van de

18) H. WASCHOW, *Babylonische Briefe aus der Kassitenzeit (Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft 10/1; Leipzig, 1936)*, 25-40; enkele ervan zijn ook vertaald door E. RITTER in het artikel geciteerd in noot 6, blz. 317vv. [Vgl. ook A. L. OPPENHEIM, *Letters from Mesopotamia* (Chicago, 1967), blz. 118 nos. 62-63 — K. R. V.]

19) Enkele van deze brieven zijn herhaaldelijk bestudeerd en vertaald. We vermelden: A. L. OPPENHEIM, *Letters from Mesopotamia* (Chicago, 1967) blz. 155vv., en A. FINET, *op. cit.* (noot 16), blz. 138vv. Een recente studie houdt zich speciaal bezig met gepubliceerde en ongepubliceerde brieven van één speciale arts; vgl. K. DELLER, 'Die Briefe des Adad-šumu-ušur', *Alter Orient und Altes Testament 1* (Neukirchen-Vluyn, 1969), 45-64. [Vgl. thans ook S. Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal, Part. I: Texts (Alter Orient und Altes Testament 5/1; Neukirchen-Vluyn, 1970)*, 187-210: '4. Letters from physicians' (transcriptie en vertaling van 22 brieven, nos. 246-267) — K.R.V.]

20) A. T. CLAY, *Documents from the Temple Archives of Nippur dated in the Reigns of Cassite Rulers* (University of Pennsylvania Museum, Publications of the Babylonian Section, II no. 2; Philadelphia, 1912), no. 107; *Idem, Documents from the Temple Archives of Nippur dated in the Reigns of Cassite Rulers* (The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, XIV; Philadelphia, 1906) bevat een stuk van een inventaris, no. 163, dat medische voorraden opsomt.

verschillende behandelingswijzen en van de gebruikte artikelen ²¹). Terecht heeft zij benadrukt dat de apotheek vooral werkte met zaden en gedroogde ingrediënten, soms ook met bijzondere oliën, maar dat er geen kant en klare geneesmiddelen bestonden. De apotheek was dus de leverancier, bij wie anderen hun benodigdheden betrokken voor pillen, drankjes, zalven enz., die dan bereid werden met vloeistoffen als water, bier en melk. GOLTZ heeft ook de pharmaceutische teksten besproken, die reeksen namen van planten en mineralen opsommen (dikwijls in verschillende dialecten), en soms aanwijzingen geven tegen welke ziekten zij geacht worden te helpen ²²).

Ondanks al deze gegevens is er toch weinig specifieke informatie over de arts, zijn opleiding en zijn speciale status ²³). Het sumerische woord voor arts, a.zu (akkadisch *asû*) wordt traditioneel geëtymologiseerd als "die het water kent" (van het sumerische a, "water", en zu, "kennen"), maar onlangs is op grond van schrijfwijzen in het 3e mill. v. Chr. aangetoond dat dit onjuist is ²⁴), zodat we moeten stellen dat de etymologie van het woord onbekend is.

De arts had geen relaties met de clerus, maar werd als ambachtsman beschouwd. In de Codex Hammurapi, waarover later meer in detail, vindt men de wetsbepalingen betrekking hebbend op de arts tussen die inzake andere vaklieden in. Boetes voor een verkeerde behandeling verschillen niet wezenlijk van die voor een metselaar, die een huis bouwt dat instort, of een scheepsbouwer, die een boot aflevert die zinkt.

Er waren ongetwijfeld verschillende niveaus in training en kunde van de artsen. Het is niet zeker of zij geletterd waren; indien zij zelf de medische teksten konden lezen impliceert dit een langdurige opleiding in de schrijversschool, vóór hun vakopleiding. We moeten echter met nadruk stellen dat we niet weten in hoeverre de "medische teksten" als handboeken voor de medische praktijk dienst deden, aangezien de ziekten in de teksten behandeld in de brieven zelden genoemd worden, terwijl wonden en fracturen, in die brieven voorkomend, niet opgenomen zijn in het geschreven medisch repertorium. We weten ook niet welke ontwikkelingen zich in de geneeskunde

21) DIETLINDE GOLTZ, 'Mitteilungen über ein assyrisches Apothekinventar', *Archives internationales d'histoire des sciences* 21 (1968), 95-114.

22) Vele hiervan zijn uitgegeven, alleen in spijkerschrifttekst, door F. KÖCHER, als *Keilschrifttexte zur assyrisch-babylonischen Drogen- und Pflanzenkunde* (Berlin, 1955). Een bewerking hiervan zal uitgegeven worden in de serie *Texts from Cuneiform Sources* in 1970 of 1971. [Januari 1972 nog niet verschenen — K. R. V.]

23) Een gemakkelijk toegankelijke bron van informatie, maar hoofdzakelijk beperkt tot het akkadische materiaal, zijn de lemmata *asû*, "arts" en *asûtu*, "artserij" in het *Chicago Assyrian Dictionary* [vol. I part 2; Chicago 1968, blz. 344vv. en 351v.].

24) R. D. BIGGS, *Revue d'Assyriologie* 60 (1966), 176 noot 4.

kunnen hebben voltrokken, nadat de teksten de vorm ontvangen hadden, waarin zij onveranderd meer dan duizend jaar lang werden overgeleverd.

In een amusant babylonisch verhaal, ongeveer uit de 14e eeuw v. Chr.²⁵), dat een parallel heeft in de 'Duizend en één nacht', komt een arts voor die kaal geschoren en schamel gekleed was. Hij droeg een tas (vermoedelijk met kruiden en verband) en een wierookvat. Belangrijker is dat de arts in kwestie uit de stad Isin afkomstig was — zeer bekend als centrum van de cultus van Gula, de godin van de geneeskunde, en andere met Gula geassocieerde, genezing biedende godengestalten — waar misschien een soort medische academie gevestigd was. Wetenschappelijke opgravingen hebben nooit te Isin plaats gevonden, maar ze zouden waarschijnlijk ex voto-beeldjes voor Gula hebben opgeleverd, zoals die op een andere vindplaats (vermoedelijk uit de 14e eeuw v. Chr.) gevonden zijn: gewoonlijk in de vorm van kleine terracotta leeuwen of honden (Gula's heilige dier), of menselijk gestalten, dikwijls van een opschrift voorzien, met de hand op het zieke lichaamsdeel²⁶). Verscheidene teksten maken melding van vrouwelijke artsen (niet te verwarren met vroedvrouwen), waaronder één in Klein-Azië. Diergeneeskunde is bekend dankzij enkele geïsoleerde vermeldingen van de desbetreffende beroepsnaam, grotendeels uit het 3e mill. v. Chr. Kort geleden werd een tekst ontdekt die vermeldt dat een bepaalde behandelwijze ook kan worden toegepast op paarden, die dezelfde kwaal hebben. De assyrische koning Esarhaddon (680-669 v. Chr. noemt dierenartsen onder de vaklieden en specialisten, die blijkbaar uit Egypte naar Assyrië werden gedeporteerd.

Wenden we ons van de niet-kanonieke bronnen (d.w.z. teksten die vallen buiten het vaste repertoire van de schrijvers en het curriculum van de school) tot de "medische" teksten zelf, dan kunnen we stellen dat deze in twee duidelijk onderscheiden groepen uiteen vallen: diagnostische en therapeutische. De diagnostische serie, een verzamelwerk met 40 genummerde hoofdstukken, die echter nog niet alle teruggevonden zijn, droeg oudtijds de titel *Enūma ana bīt marši āšīpu illaku*, "wanneer de bezweerder naar het huis van de zieke gaat...", uitgegeven door R. LABAT als *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux*²⁷). In sommige gevallen is de prognose gebaseerd op voortekenen, aan de bezweerder onderweg naar het huis van

25) De text werd voor het eerst vertaald door O. R. GURNEY in *Anatolian Studies* 6 (1956), 145-164. Het verhaal wordt weergegeven bij E. REINER in het artikel geciteerd in noot 10.

26) MOHAMMED ALI MUSTAFA, 'Kassite Figurines', *Sumer* 3 (1947), vooral de figuren 2, 4 en 5. The inscriptions, zelfs op de originelen zeer moeilijk te lezen door de slechte kwaliteit van de klei, zijn nooit vertaald.

27) R. LABAT, *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux* (Collection de travaux de l'Académie internationale d'Histoire des Sciences, no. 7; Leiden, 1951).

de patiënt overkomen; vaker echter op de observatie van de patiënt door de bezweerder. In het algemeen is de volgorde waarin de lichaamsdelen geobserveerd worden (of beter gezegd de volgorde waarin ze binnen de gehele serie behandeld worden) die van hoofd tot voeten. Verschillende fysieke verschijnselen en geestesgesteldheden worden beschreven, gevolgd door een korte prognose; b.v. "indien het rechter oor van de patiënt donker gekleurd is zal zijn ziekte verergeren; hij zal binnen zeven dagen sterven"; "indien zijn rechter nier hem pijn doet en hij niet op die zijde kan liggen, zal hij binnen zeven dagen sterven"; "als de rechterhand hem pijn doet, dan is het de hand van (d.w.z. een aandoening veroorzaakt door) de zonnegod; hij zal herstellen na een gebed verricht te hebben". Deze serie is dus zuiver diagnostisch, en er is geen sprake van enige medische behandeling.

Het schijnt dat dit type diagnose of prognose rond 400 v. Chr. ten dele afhankelijk werd van de astrologie, om uit te maken welke de meest gunstige dag was om de diagnose/prognose te stellen²⁸), hoewel er een parallel is in enkele vele eeuwen oudere rapporten over leverschouw, die de constatering bevatten: "ongunstig voor een arts om een medisch behandeling toe te passen".

De therapeutische teksten, waarvan er verscheidene honderden in verschillende staat van bewaring bekend zijn, hebben een groter wetenschappelijk belang. Weinig zijn er nog beschikbaar in up-to-date vertalingen, hoewel een groot aantal thans wordt uitgegeven in spijkerschriftcopieën, vooral door F. KÖCHER²⁹), die het plan heeft ze alle te bewerken en te vertalen, nadat eerst de delen met copieën voltooid zijn. De teksten, meestal bewaard in manuscripten uit de nieuw-assyrische periode, lijken een ideale bron voor de bestudering van de medische praktijk tijdens de 7e eeuw v. Chr., maar zoals LABAT³⁰), OPPENHEIM³¹) en anderen hebben benadrukt, gaan deze teksten grotendeels terug tot de oud-babylonische periode (ca. 17e eeuw v. Chr.), waarna zij door generaties van geleerden-schrijvers nauwgezet werden afgeschreven.

Er zijn ook zeer veel akkadische therapeutische teksten uit Anatolië, ongeveer uit de 14e eeuw v. Chr. Vele handelen over oogziekten. Op één uit-

28) A. UNGNAD, 'Besprechungskunde und Astrologie in Babylonien', *Archiv für Orientforschung* 14 (1944), 251-284; M. LEBOVICI, 'Sur l'astrologie médicale néobabylonienne', *Journal Asiatique* 244 (1956), 275-280; also R. D. BIGGS, 'An Esoteric Babylonian Commentary', *Revue d'Assyriologie* 62 (1968), 51-58.

29) F. KÖCHER, *Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen* (Berlin, 1963vv.; tot dusverre zijn vier delen verschenen).

30) *Journal of Cuneiform Studies* 6 (1952), 132vv.

31) A. L. OPPENHEIM, 'Mesopotamian Medicine', *Bulletin of the History of Medicine* 36 (1962), 101.

zondering na ³²⁾ zijn ze alleen in spijkerschriftcopieën uitgegeven. Veel paragrafen uit deze teksten worden verbatim teruggevonden in het medische corpus uit Assurbanipals bibliotheek, acht eeuwen later. Opnieuw moeten we constateren dat de teksten veeleer de stand van de medische wetenschap en praktijk uit de oud-babylonische periode weerspiegelen (ca. 17e eeuw v. Chr.) dan uit de 14e eeuw v. Chr. In de 7e eeuw v. Chr. vond men een aantal van deze teksten, diagnostische zowel als medische, zo moeilijk, dat het nodig bleek er commentaren op te schrijven, die zeldzame woorden verklaren of moderne equivalenten geven voor sommige plantennamen. Enkele kuren werden voorzien van de opmerking "beproeft en getest", en van enkele werd de oude herkomst beklemtoond, zoals wanneer schrijvers aantekenen dat een bepaald recept dateert uit de tijd van Hammurapi.

Deze medische teksten worden gewoonlijk ingedeeld in paragrafen, die ieder beginnen met: "indien een patiënt die en die symptomen vertoont moet ge om hem te genezen het volgende doen...". Daarna worden voorschriften gegeven om geneesmiddelen klaar te maken en toe te dienen, die soms gevolgd worden door de prognose: "dan zal hij genezen". Het grootste gedeelte van de *materia medica* bestaat uit plantaardige en dierlijke ingrediënten, aangevuld met mineralen ³³⁾. Speciaal van de planten kan slechts een klein gedeelte op aannemelijke wijze worden geïdentificeerd; het is zelden mogelijk er achter te komen waardoor het gebruik van een bepaalde plant tegen een bepaalde kwaal werd ingegeven, hoewel de typische uitwerking van een aantal ervan stellig bekend was.

Ondanks de gereleveerde briefpassages, andere niet-medische documenten en de medische teksten zelf, is moeilijk vast te stellen hoe ver de technische vaardigheid ging, die de artsen bezaten. De voornaamste bron voor gissingen dienaangaande voor het 2e mill. v. Chr. is de Codex Hammurapi, die het honorarium van de arts (en de hem opgelegde boete in geval van foutieve behandeling) voor het zetten van breuken, het behandelen van wonden en het verrichten van chirurgische ingrepen vaststelt. De paragraaf die meestal geciteerd wordt is die, waarvan men heeft aangenomen dat hij betrekking heeft op een operatie tegen grauwe staar ³⁴⁾. Volgens recente opvattingen is deze identificatie onjuist, en gaat het eerder om een operatieve huid-insnijding ³⁵⁾. Het staat echter buiten twijfel dat de artsen gezwollen en

32) F. KÖCHER, 'Ein akkadischer medizinischer Schülertext aus Bogazköy', *Archiv für Orientforschung* 16 (1952-53), 47-56.

33) Het gebruik van mineralen werd bestudeerd door R. C. THOMPSON, *A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology* (Oxford, 1936), het gebruik van planten in zijn *A Dictionary of Assyrian Botany* (London, 1949; posthuum uitgegeven).

34) G. R. DRIVER en J. C. MILES, *The Babylonian Laws*, I (Oxford, 1956), 416-421.

35) R. LABAT, 'A propos de la chirurgie babylonienne', *Journal Asiatique* 242 (1954),

zweren doorpriekten en incisies maakten. Het woord dat de Codex Hammurapi gebruikt voor het typische operatiemes komt verscheidene malen in therapeutische teksten voor en ook in een beschrijving van de attributen van de goddelijke patroon van de geneeskunde. De catheter wordt nergens speciaal genoemd, maar wel werden allerlei medicamenten in het lichaam ingebracht via buisjes, gewoonlijk van riet (voor oren en neusgaten), of lood en brons (speciaal om medicijnen in de urineleider in te brengen).

Het was waarschijnlijk de arts die mensen moest castreren. De voornaamste en betrouwbaarste bron van informatie betreffende het bestaan van eunuchen is een reeks bepalingen voor de koninklijke harem tijdens de middel-assyrische periode (13-10e eeuw v. Chr.)³⁶). De aard van de operatie en de leeftijd waarop deze werd verricht zijn onbekend, maar het is onwaarschijnlijk dat deze het afsnijden van penis en testikels inhield — zoals in de Turkse harems het geval was —, een gevaarlijke operatie met een hoog sterftecijfer. Het feit dat een arts de mannen die de harem binnengingen moest onderzoeken kan impliceren dat de testikels zo vernield of beschadigd werden, dat de zaadgeleiders niet meer konden functioneren.

Er zijn geen aanwijzingen voor andere vormen van opzettelijke lichamelijke verminking in het oude Mesopotamië. Besnijden deed met niet³⁷). Terwijl er uit Palestina gevallen van trepanatie bekend zijn tijdens het 1e mill. v. Chr.³⁸) zijn deze voor Mesopotamië niet vastgesteld. De keizersnede kende men reeds in het 2e mill. v. Chr.³⁹), maar de operatie gold als laatste redmiddel om het ongebooren kind van een stervende vrouw te redden. Het beschikbare bewijsmateriaal betreft voorts alleen slaven.

Daar de hoogontwikkelde kunde van het schouwen der ingewanden de nauwkeurige observatie van een aantal inwendige organen inhield — vooral de lever, galblaas, longen en darmen — is er een theoretische mogelijkheid dat ook de artsen vertrouwd waren met de anatomische details van een aan-

207-218 en E. REINER, *Journal of the International College of Surgeons* 41 (1964), 547.

36) E. WEIDNER, 'Hof- und Haremserlasse assyrischer Könige aus dem 2. Jahrtausend v. Chr.', *Archiv für Orientforschung* 17 (1956), 257-293; zie ook B. LANDSBERGER in: *Hebräische Wortforschung: Festschrift zum 80. Geburtstag von Walter Baumgartner* (Leiden, 1967), 201vv.

37) Vgl. b.v. J. SASSON, 'Circumcision in the Ancient Near East', *Journal of Biblical Literature* 85 (1966), 473-476. Een uitvoeriger bibliografie treft men aan bij C. M. KIEFFER, 'A propos de la circoncision à Caboul et dans le Logar', *Festschrift für Wilhelm Eilers* (Wiesbaden, 1967), 191vv., noot 3.

38) J. W. JACK, 'The trephined skulls from Lachish', *Palestine Exploration Quarterly* (1937), 62-66, en met volledige technische details en foto's: D. L. RISDON, 'A Study of the cranial and other human remain from Palestine excavated at Tell Duweir (Lachish)...', *Biometrika* 31 (1939), 116 met pl. IV en V.

39) A. L. OPPENHEIM, 'A Caesarean section in the second millennium B.C.', *Journal of the History of Medicine* 15 (1960), 292-294. Sindsdien zijn nog meer gevallen geregistreerd.

tal inwendige organen, hoewel er geen bewijzen zijn voor wetenschappelijke samenwerking tussen arts en waarzegger. Ook ontleding van het menselijk lichaam is niet bekend. Het verschijnsel van de bloedsomloop was stellig onbekend, hoewel men blijkbaar wel de polsslag waarnam (maar niet telde) ⁴⁰). Het babylonische woord voor "ader", *šerānu*, kan trouwens door verschillende woorden worden weergegeven, die alle duidelijk waarneembare onderhuidse verschijnselen, zoals "spieren", "pezen en "aderen", aanduiden, zodat de vertaling van het woord grote zorgvuldigheid vereist.

Een aantal babylonische teksten behandelt vrouwenkwalen, waarvan een aantal te wijten is aan letsel tijdens de bevalling; de verloskunde ⁴¹) staat buiten de geschreven medische traditie, hoewel er enkele bezweringen zijn die moeten bewerken dat de bevalling gemakkelijk verloopt.

Veel teksten zijn gewijd aan de behandeling van huid- en oogziekten, die oudtijds veel voorkwamen. KINNIER WILSON heeft onlangs getracht een aantal ervan te identificeren met uit het moderne Iraq bekende ziekten, waaronder leishmaniasis ("Baghdad builen", een huidz'ekte, die zich manifesteert met knobbels en zweren) ⁴²). Een tablet met voorschriften voor de behandeling van huidziekten is onlangs aangetroffen in een graf uit de nieuw-babylonische periode (6e-5e eeuw v. Chr.) ⁴³), waar het zorgvuldig gedeponeerd was; de betekenis van deze daad is echter onduidelijk, daar de mesopotamische traditie het deponeren van inscripties bij lijken niet kent.

Het is duidelijk dat een centraal probleem bij de bestudering van de teksten is uit te maken welke ziekte beschreven wordt. De moeilijkheden op dit punt zijn niet slechts van praktische aard — de fragmentarische staat van vele bronnen, en de filologische problemen (de schrijvers vermeien zich soms in een zekere mate van esoterische schrijfkunst, die bijzonder frustrerend is bij een schriftstelsel dat zowel woordtekens als veelduidige lettergreeptekens omvat)—; de ziektebeschrijvingen behoeven bovendien niet noodzakelijkerwijze alle elementen te bevatten, die een moderne arts nodig heeft om een diagnose te stellen.

Een bijzonder moeilijk probleem is de identificatie van de melaatsheid ⁴⁴); verschillende woorden worden met "melaatsheid" vertaald. KINNIER WIL-

40) A. L. OPPENHEIM, 'On the observation of the pulse in Mesopotamian medicine', *Orientalia* NS 31 (1962), 27-32.

41) W. VON SODEN, 'Die Hebamme in Babylonian und Assyrien', *Archiv für Orientalforschung* 18 (1957-58), 119-121.

42) J. V. KINNIER WILSON, 'Organic diseases of Ancient Mesopotamia', in: D. BROTHWELL and A. T. SANDISON (ed.), *Diseases in Antiquity* (Springfield, Ill, 1967), 191-208.

43) Vermeld door H. J. LENZEN, XXI. *vorläufiger Bericht über die ... Ausgrabungen in Uruk-Warka* (Berlin, 1965), 32. Een foto werd gepubliceerd in *Archiv für Orientalforschung* 21 (1966), 147, maar deze is niet duidelijk genoeg voor een betrouwbare ontcijfering.

SON's afwijzing van de door het *Chicago Assyrian Dictionary* voorgestelde identificatie van *bušānu* met "melaatsheid", ten gunste van "schurft" (of misschien difteritis) is misschien terecht, hoewel zijn voorstel om de plant met dezelfde naam te identificeren met de wilde druif (gebaseerd op het voorkomen van een z.i. verwant woord in het hebreeuws), en zijn suggestie dat de ziekte zo genoemd was, omdat wilde druiven ertegen helpen, niet overtuigend zijn.

De volgens algemeen inzicht meest waarschijnlijke kandidaat voor "melaatsheid" is *saharšubbû* (van het sumerische *sahar.šub.ba*), let.: "gevallen stof", gewoonlijk verklaard als duidend op het afvallen van de korsten. In reactie op KINNIER WILSON's artikel wees de directeur van het Centrum voor de Bestudering van de Melaatsheid te Londen, Dr S. G. BROWNE erop (bij KINNIER WILSON, *Revue d'Assyriologie* 61, 1967, 190) dat deze beschrijving niet past op melaatsheid. Echte melaatsheid, d.w.z. Hansen's bacil, heeft men nooit aan skeletten uit het oude Nabije Oosten kunnen identificeren, hoewel men daartegen kan inbrengen dat, als het een ziekte was, die uitsluiting uit de samenleving meebracht, men de lichamen der slachtoffers niet mag verwachten op de kerkhoven van de gemeenschap, zoals die regelmatig ontdekt worden. Enkele van de veranderingen in het beenderengestel, veroorzaakt door melaatsheid, zijn zo opvallend⁴⁵⁾ dat men ze niet over het hoofd kan zien, als ze bij opgegraven skeletten aanwezig waren geweest. Geen geval van melaatsheid werd aangetroffen bij de ca. 600 skeletten uit Lachis in Palestina⁴⁶⁾. Helaas zijn uit het oude Mesopotamië weinig skeletten beschikbaar voor modern pathologisch onderzoek⁴⁷⁾; het merendeel werd opgegraven in een tijd toen de meeste anthropologen primair geïnteresseerd waren in het vaststellen van de onderscheiden raskenmerken, zodat de musea vrijwel uitsluitend over oude schedels beschikken. Het beschikbare materiaal wijst niet uit dat de melaatsheid, zoals we die thans kennen in het oude Mesopotamië of Palestina bestond. Als *saharšubbû* geen echte melaatsheid aanduidt is het in ieder geval een naam voor een afschrikwekkende huidziekte, die men ongeneselijk achtte (de teksten schrijven noch tegen deze ziekte, noch tegen de waterzucht, *aganutillû*, behandelingen voor).

44) J. V. KINNIER WILSON, 'Leprosy in Ancient Mesopotamia', *Revue d'Assyriologie* 60 (1966), 47-58.

45) V. MØLLER-CHRISTENSEN, 'Evidence of Leprosy in Earlier Peoples', in: D. BROTHWELL and A. T. SANDISON (ed.), *op. cit.* (noot 42), 295-306.

46) *Ibidem* p. 302.

47) Het geringe aantal der bewaarde menselijke overblijfselen wordt benadrukt door HANS GRIMM, 'Einige frühgeschichtliche Menschenreste aus Assur', *Wiss. Zeitschr. der Humboldt-Universität zu Berlin, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Reihe* 6 (1956-57) no. 4, 367-371.

Aanwijzingen voor geestesziekten en geestelijke afwijkingen in babylonische teksten zijn onlangs bestudeerd door KINNIER WILSON in twee parallele artikelen⁴⁸). Reeds lang heeft men gezien dat in de teksten bepaalde geestesgesteldheden beschreven worden⁴⁹), maar KINNIER WILSON is veel verder gegaan dan anderen in zijn pogingen om de beschreven symptomen te identificeren met die van schizofrenie en andere geestesziekten, door de moderne psychiatrie onderkend. Hij lijkt in het algemeen genomen meer uit de teksten te hebben afgeleid dan verantwoord is, speciaal ten aanzien van de lange babylonische compositie getiteld *Maqlû*, let. "verbranding"⁵⁰), die hij typeert als "een van de voornaamste handboeken voor de babylonische psychiatrie"⁵¹). Het probleem van zijn identificaties is dat ze zeer moderne opvattingen in de oudheid terugprojecteren en onvoldoende aandacht besteden aan studies over hekserij en toverij, door moderne sociaal-anthropologen gemaakt⁵²); hij behandelt beide als uitsluitend psychologische, vooral psychotische, verschijnselen.

Seksuele impotentie, hoewel doorgaans van psychische origine, werd zowel met geneesmiddelen (dikwijls bestaande uit drankjes, waarin delen van mannetjesdieren, bekend om hun seksuele potentie, waren verwerkt) als met magie bestreden⁵³). Er worden gevallen beschreven waarin een man bij zijn eigen vrouw impotent is, maar potent bij een andere, of impotent bij beide. Gevallen waarin de impotentie wordt toegeschreven aan toverij worden even dikwijls met zuiver medische middelen behandeld, als die waarin een psychologische oorzaak wordt aangenomen. Veel bezweringen ertegen zijn erotisch van teneur en werden blijikbaar dikwijls door een vrouw tot een man gesproken. Andere zijn gewoon gebeden tot verschillende goden.

Sommigen hebben de nadruk gelegd op vermeende seksuele aberraties in het oude Mesopotamië⁵⁴), maar de meeste kan men alleen ontdekken door veel in de teksten in te lezen. Enkele ervan, zoals travestie, zijn bekend uit

48) J. V. KINNIER WILSON, 'An Introduction to Babylonian Psychiatry', in: *Studies in Honor of Benno Landsberger* (Chicago, 1965), 289-298, en 'Mental diseases of Ancient Mesopotamia' in: D. BROTHWELL and A. T. SANDISON (ed.), *op cit.* (noot 42), 723-733.

49) Zie b.v. het artikel 'Geisteskrankheiten' in het *Reallexikon der Assyriologie*.

50) G. MEIER, *Die assyrische Beschwörungssammlung Maqlû (Ar. b. v. für O-ientforschung, Beiheft 2; Berlin, 1937)*.

51) J. V. KINNIER WILSON, 'An Introduction to Babylonian Psychiatry' (zie noot 48), 293.

52) Vgl., b.v. JOHN G. KENNEDY, 'Psychological and social explanations of witchcraft', *Man* NS 2 (1967), 216-225.

53) R. D. BIGGS, *ŠA.ZI.GA: Ancient Mesopotamian Potency Incantations (Texts from Cuneiform Sources, 2; Locust Valley, New York, 1967)*.

54) H. W. F. SAGGS, *The Greatness that was Babylon* (London, 1962), 186, en in navolging van hem A. T. SANDISON in 'Sexual Behaviour in Ancient Societies', in D. BROTHWELL and A. T. SANDISON (ed.), *op cit.* (noot 42), 751.

de cultus van Ishtar, de godin der liefde, en kwamen alleen in ritueel verband als cultische mime en dergelijke voor. Er was blijkbaar geen taboe tegen *coitus per anum*, hetzij van homoseksuele, hetzij van heteroseksuele aard, en daarom kan dit geen perversie genoemd worden. Er wordt nergens gewag gemaakt van *fellatio* of *cunnilingus*; beide lagen blijkbaar onder een taboe.

Samenvattend moet gesteld worden dat de studie van de mesopotamische geneeskunde zich in het algemeen heeft bezig gehouden met op zichzelf staande problemen van tekstinterpretatie, die vaak geïsoleerd beschouwd werden. Anders dan in Egypte, waar gemummificeerde overblijfselen doorgaans op ruime schaal voor de archeologen bewaard zijn gebleven, levert de mesopotamische archeologie een veel bescheidener bestand aan menselijke overblijfselen op, waarvan zelfs de best geconserveerde veel minder informatie verschaffen dan de egyptische. Desondanks kan de babylonische geneeskunde niet meer enkel op grond van de oude geschreven bronnen bestudeerd worden, maar moeten de resultaten van de fysieke en sociale wetenschappen gebruikt worden ⁵⁵⁾ om de achtergrond te ontwerpen, waartegen de teksten bestudeerd kunnen worden ⁵⁶⁾.

ROBERT BIGGS

55) Zo is b.v. aangetoond dat de slak, die als overbrenger van schistosomiasis fungeert, in Mesopotamia reeds minstens rond het midden van het 2e mill. v. Chr. voorkwam, wat KINNIER WILSON (in 'Gleanings from the Iraq Medical Journals', *Journal of Near Eastern Studies* 27, 1968, 245vv.) er toe bracht de ziekte, die voorheen voor gonorrhoea gehouden werd, te identificeren met schistosomiasis. Het geval van melaatsheid werd boven reeds genoemd. De kwestie van ingewand-parasieten is een ander geval, waarbij het onderzoek van verharde faecesballen en afzetlagen in oude riolen relevante gegevens zou kunnen opleveren.

56) [Sinds het bovenstaande artikel geschreven werd verscheen *Materialien zum Sumerischen Lexikon* 9 (Roma, 1967), dat o.a. een editie bevat van het aan de lichaamsdelen gewijde 15e tablet van de lexicale encyclopedie 𒄩AR-ra = *bubullu*, met zijn voorlopers, en van de serie Ugu-mu (eveneens een opsomming van lichaamsdelen), alsmede van een lijst met ziekten (in een oud-babylonische en standaard-babylonische recensie), voorzien van soms uitvoerig commentaar van de hand van B. LANDSBERGER, M. CIVIL en Mrs. A. D. KILMER — K.R.V.]

BRONNEN VOOR DE OUDSTE GESCHIEDENIS VAN MESOPOTAMIË

Wie een overzicht over de geschiedenis van Sumer, Babylonië en Assyrië leest, zal vroeg of laat de behoefte bij zich voelen opkomen, de inscripties van de koningen en stadhouders zelf eens te lezen. In deze behoefte wordt in ruime mate voorzien door E. SOLLBERGER en J.-R. KUPPER, *Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes* (Les Editions du Cerf, Parijs 1971; verschenen in de serie „Littératures anciennes du Proche-Orient”; 353 blz. Prijs FFr 72.—). In dit boek — verder *IRSA* te noemen — vindt de lezer een

uitgebreide keur van merendeels authentieke inscripties van koningen en stadsvorsten in Franse vertaling; het boek gaat over de periode vanaf de Vroeg-Dynastieke tot en met de Oud-Babylonische tijd. Er staan geen illustraties in.

De eerste text is van (En)mebaragesi, een koning van Kiš, die volgens de sage tijdgenoot was van de vooralsnog geheel legendarische Gilgamesj van Uruk. Natuurlijk zijn we erg blij met zulke oeroude en authentieke inscripties; de inhoud ervan is niet bijzonder informatief, omdat het veelal om korte teksten op wijgeschenken of zegels gaat. Veel interessanter is de inhoud van de jongere teksten van de stadsvorsten van Lagaš (*IRSA, IC*), die uitgebreid verslag doen over de voortdurende grensconflicten met het naburige Umma. Tot deze vorsten van Lagaš hoort ook Uru-kagina, wiens befaamde mededelingen over sociale hervormingen in vertaling zullen verschijnen in een apart deel over „wetten” in deze serie „Littératures anciennes du Proche-Orient”.

Aan de *Kleinstaaterei* wordt een einde gemaakt door Sargon, de grondlegger van het rijk van Akkad. De koningen van Akkad, zoals Sargon en Naram-Sin, berichten over verre tochten tot Oman in het Zuiden en de Amanus in het Noorden toe (*IIA1b, 4e*); uit de teksten krijgt men een goede indruk van het imperium van Akkad. Over de Gutium, die na val van Akkad het land min of meer beheersten, weten we niet veel; een unieke text vertelt hoe Utu-hengal deze „schorpioen van de bergen” verjaagt (*IIC3a*). Ur-nammu, zijn goeverneur (*šakkanakkum*) te Ur (*IIC3c*), zal de eerste koning van de derde dynastie van Ur zijn. De inscripties van deze koningen van Ur (*IIIA*) geven weinig informatie over de politieke geschiedenis; hetzelfde moet gezegd van die der daaraanvolgende koningen van Isin en Larsa (*IVA, B*). Pas Hammurabi en zijn zoon Samsu-iluna, behorend tot de eerste dynastie van Babylon, spreken weer uitvoerig over hun bemoeiingen met andermans gebied (*IVC6-7*). De samenstellers van *IRSA* stelden zich ten doel, de inscripties van de eerste dynastie van Babylon „praktisch compleet” weer te geven (blz. 9); helaas is juist de mededeling van Hammurabi over zijn stoutste staaltje weggelaten: een veldtocht naar het hoge Noorden, waarover we op een sterk beschadigde stèle lezen [...]. *Gutium, Subartum, Tukriš, waarvan de bergen ver zijn en de taal ingewikkeld is, bracht ik manieren bij, hun verwarde inzicht bracht ik op het goede spoor. Zeven bergen [...]* (*UET 1 146 col. IV*)¹.

1) Verder zijn weggelaten *LIH* I 60; *AH* 82, 7-14 (Winckler, *ZA* 2 123) (Hammurabi); *VAS* 16 156 (Samsu-iluna); *BE* 1/2 129 (Ammi-šaduqa). — Nog wat details: *IC6d*, zie *Artibus Asiae* 32, 247-8; *IIC1a*, lees „l'E-šeše-gara, sa maison bien-aimée”; *IVC60*, lees „le maire du Z[ilaku (?)], le fils de Šuba-ila[n]”.

Een vertaling van de inscripties van Gudea (*IIC3*) zal volgen in een apart deel.

Men kan in *IRSA* verder de inscripties vinden van vorsten uit kleinere steden en van rijken buiten het centrale Babylonië, zoals Elam en Mari; vooral de teksten van Jahdun-Lim van Mari zijn boeiend (*IVF6*). Teksten van Oud-Assyrische koningen zijn niet opgenomen.

Andere bronnen

Natuurlijk zijn de teksten, verzameld in *IRSA*, van centraal belang voor het schrijven van de vroege geschiedenis van Mesopotamië. Voor wat de oudste periode betreft, zijn ze zelfs de enige belangrijke bronnen. Vanaf de koningen van Akkad kunnen we over een tweede authentieke bron van even grote waarde beschikken bij het vaststellen van de politieke gebeurtenissen, nl. de „jaarnamen”, met hulp waarvan men documenten dateren kon. Ieder jaar heeft een specifieke naam, geïnspireerd door een belangrijke politieke, religieuze of andere gebeurtenis uit het publieke leven in het voorafgaande of lopende jaar. Deze jaarnamen konden kort zijn (bv *Jaar, waarin koning Amar-Sin Urbilum verwoestte*, het tweede jaar van deze koning van Ur), gaandeweg worden ze langer en gezwollener (bv *Jaar, dat Hammurabi het kanaal „Hammurabi Is de Rijkdom der Mensen”, dat Anum en Enlil ter harte gaat, groef; blijvend water van overvloed verschaft bij Nippur, Eridu, Ur, Larsa, Uruk en Isin; het verstrooide Sumer en Akkad bracht hij naar hun plaats terug*, het 33e jaar van Hammurabi, vgl. *IRSA, IVC6j*). Vooral wanneer de officiële inscripties weinig zeggen over het politieke wel en wee, zijn bepaald jaarnamen zeer welkom.

Zeldzaam zijn hiernaast brieven van en aan koningen of autoriteiten, handelend over staatszaken (*IC9a*); enkele van zulke brieven uit de Ur III en Isin-tijd werden gecanoniseerd tot lectuur op de scholen. Uniek is het uitgebreide brievenarchief van het paleis van Mari.

Uit de tienduizenden administratieve en juridische documenten kunnen verder incidenteel gegevens geput worden over de lotgevallen van de staat. Men kan ook proberen, achter de verhulde dictie van enige literaire teksten historische gebeurtenissen te zoeken.

Een instructief beeld van het brokkelige materiaal, waarmee de moderne historicus werkt, wordt de lezer gegund in J. BOTTÉRO's hoofdstuk *Das Erste Semitische Grossreich* van *Die Altorientalischen Reiche I* (Fischer Weltgeschichte 2, 1965).

Babylonische geschiedvorsing

Wij zijn niet de eersten, die zich met de geschiedenis van deze periode bezig houden: de Babyloniërs zelf interesseerden zich ook voor het verleden, waarbij juist deze periode zich in een bijzondere belangstelling mocht ver-

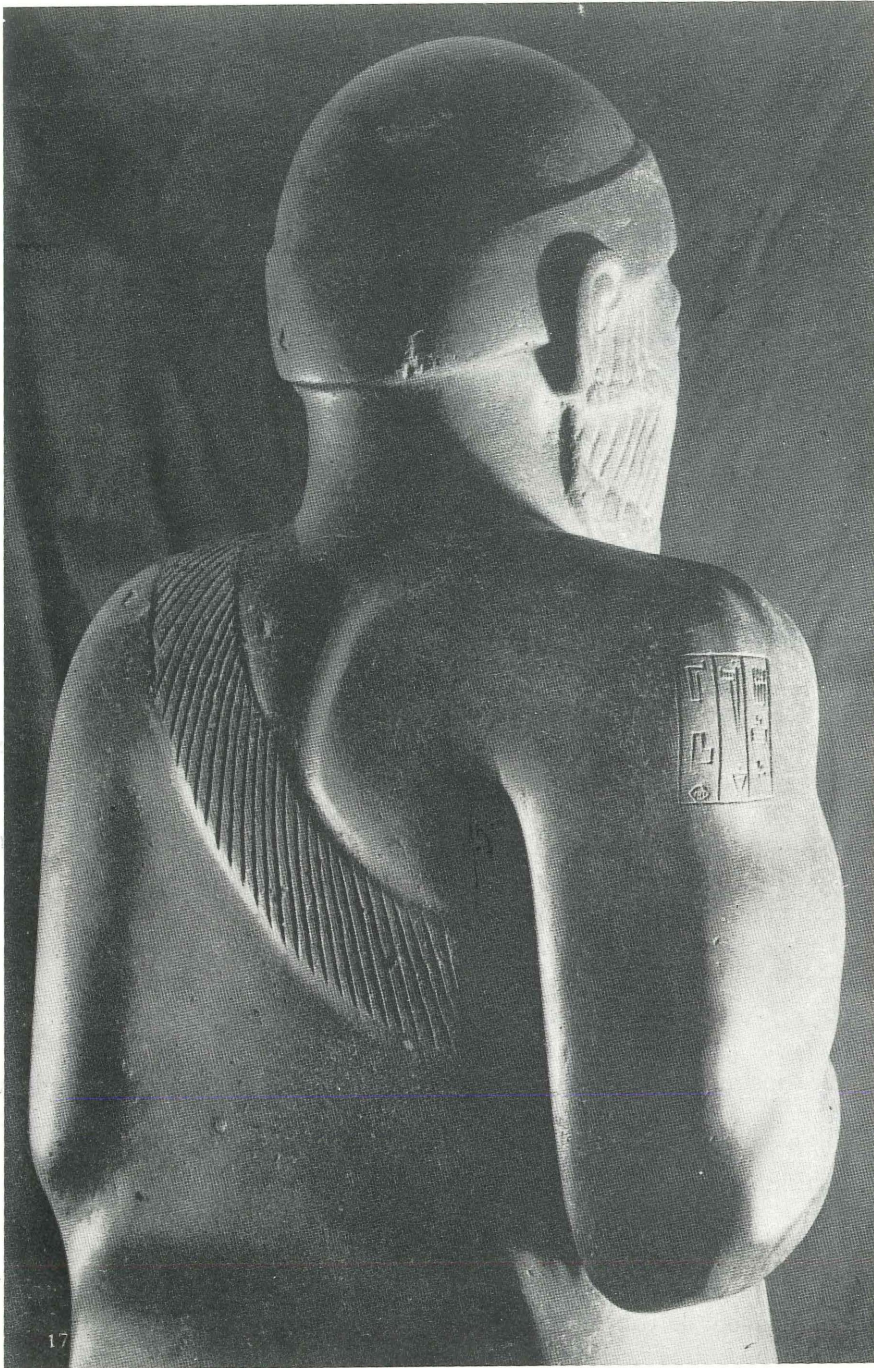

Fig. 17. Beeld van zwarte steen uit Mari; begin 2e millennium v. Chr. Op de rechterbovenarm de inscriptie "Išṭup-Ilum, vorst van Mari" (= *IRSA*, IIIE4a). Hoogte 1,52 m.; Museum van Aleppo.

heugen. Reeds in Oud-Babylonische tijd (dus de tijd na het verdwijnen van de derde dynastie van Ur) schreef men in tempels en scholen de officiële koningsinscripties van vroeger tijd nauwkeurig af. Zo zijn er in Nippur omvangrijke „verzameltabletten” gevonden, waarop kopieën van inscripties van diverse koningen achter elkaar zijn geschreven. Was de oorspronkelijke inscriptie te zien op of bij een afbeelding, dan voegt de schooltext ook daarover inlichtingen toe, zoals: *Inscriptie naast Ziringu, de gevangen koning, of: Inscriptie van . . . (NN), die de voet op Indasu, de gevangen koning, zet* (Šu-Sin, coll. A). Aan het einde van een gekopieëerde text kan een opmerking volgen over plaats en aard van het origineel: *Inscriptie op een beeld; zijn sokkel is niet beschreven* (Sargon). Vaak hebben we de oorspronkelijke inscripties niet en dan zijn deze verzameltexten onze enige bron (*IRSA, IIA1a* met noot 1; *IIIA4e-f*).

Naast deze verzameltabletten zijn er ook „losse” kopieën van oude inscripties gevonden, vooral uit Nieuw-Babylonische tijd, soms met een interessant nawoord van de kopieïst. Onder een kopie van een inscriptie van Sin-kašid van Uruk (1865-1833) staat de „colophon”: *Kopie overeenkomstig de text van een stèle van dioriet en een oude inscriptie. Balatam, leerling-schrijver, zoon van Balihi, heeft het zorgvuldig bestudeerd en gekopieëerd. Achtste maand, 21e dag, 2e jaar van Nebukadnezar . . .* (= 3 december 603 v Chr; zie *IRSA, IVD1g*).

Onder bepaalde omstandigheden werd er bewust „opgegraven”. Wanneer een koning een tempel wilde vernieuwen, was het gewenst, de stichtingsoorkonde van één zijner voorgangers te vinden en naar diens instructies te handelen. Met name in de inscripties van Nieuw-Babylonische koningen (625-539 v Chr) wordt van deze nasporingen gewag gemaakt²). Zo deelt Nabonidus in de Abu Habba cylinder het volgende mee: *Voor Šamaš, de rechter van hemel en aarde, had Nebukadnezar, een vroegere koning, zijn tempel Ebabbar midden in Sippar gemaakt en de stichtingsoorkonde gezocht, maar niet gevonden; (toch) maakte hij die tempel en in 45 jaar vervielen de muren van die tempel. Ik werd beangst en bevreesd, mijn gelaat werd somber; terwijl ik Šamaš daaruit liet gaan en in een andere tempel deed wonen, verwijderde ik die tempel en zocht zijn oude stichtingsoorkonde. Ik ging 18 el diep en Šamaš toonde mij de stichtingsoorkonde van Naram-Sin, de zoon van Sargon, die 3200 jaren geen koning vóór mij gezien had. [Dit is ongeveer de helft teveel. Na de beschrijving van het herstel van de tempel volgt:] De inscriptie van Naram-Sin, de zoon van Sargon, zag ik en*

2) Vgl. G. GOOSSENS, 'Les recherches historiques à l'époque néo-babylonienne' (*Revue d'Assyriologie* 42, 149-159).

Fig. 18. Nieuw-Babylonische kopie van een inscriptie op een beeld uit voor-Sargonische tijd. De kopiïst heeft de oude ductus zorgvuldig nagetekend en voegt onderaan in het schrift van zijn eigen tijd toe: "Van de rechterschouder van een stenen beeld, dat in het puin van Ebabbar [...] (vgl. fig. 17). De gekopiëerde inscriptie luidt zelf "[P]N uit Mari, koopman, zoon van Idi-Ilum, de schrijver, de zoon van Arši-aḫa, uit Sarrameum, schonk (dit beeld) aan (de god) Šamaš". Dit is dus één wijgeschenk van een privé burger geweest (zie E. SOLLBERGER in: *XVe Rencontre Assyriologique Internationale [Liège]*, ed. J.-R. KUPPER, p. 103-5). Ware grootte. Foto en toestemming tot publicatie van het Brits Museum.

verplaatste die niet; ik zelfde die met olie, offerde schapen, deponeerde die bij mijn inscriptie en legde ze terug op hun plaats.

Het is dus niet bevreemdend, dat een beschreven cylinder van Nur-Adad (1865-1850) samen met een cylinder van Marduk-nadin-ahhe (1098-1081) in één kistje werd gevonden (*IRSA, IVB8b*).

Zoals uit Nabonidus' (overigens foutieve) berekening blijkt, hield men zich ook bezig met chronologische vraagstukken. Uit Oud-Babylonische tijd is de „Sumerische koningslijst” bekend, die de geschiedenis verdeelt over koningen vóór de Zondvloed, die elk duizenden jaren regeerden, en koningen na de Zondvloed, doorlopend tot Sin-magir van Isin (1827-1817). Deze koningen worden naar dynastieën ingedeeld, regerend in diverse steden. Van elke koning wordt alleen het aantal regeringsjaren opgegeven; soms volgt nog een korte extra mededeling. Deze koningslijst bevat veel, wat betrouwbaar is, maar alleen al het feit, dat contemporaine dynastieën als opeenvolgend worden beschouwd en behandeld, maant tot voorzichtigheid, vooral wat de optellingen betreft.

Chronografische werken van dit en ander type werden samengesteld tot in de tijd der Seleuciden; vooral het rijk van Akkad werd tot in de laatste kronieken als een Gouden Eeuw beschouwd.

Er is een kroniek uit Nieuw-Babylonische tijd, handelend over diverse koningen uit de tijd, die door *IRSA* wordt gedekt³). Deze kroniek maakt voornamelijk van een unieke bron gebruik, namelijk de *omina*; dat zijn de voorspellingen, die men op grond van het uiterlijk van ingewanden (*extispicina*) of van andere natuurverschijnselen deed. In de omen-literatuur wordt bv. een bepaalde configuratie van de lever gevolgd door de „apodosis”: *Omen van (de koning van) Apisal, wien Naram-Sin met hulp van een bres (in de muur) doodde*. Dit betekent, dat de vermelde historische gebeurtenis plaats greep, nadat de lever er bij inspectie zó en zó uit had gezien (dit staat in de „protasis” van het omen) en deze speciale correlatie is bewezen, dus leerzaam. Dergelijke (toevallige) objectieve registraties van de werkelijkheid geven ons soms inlichtingen, die geen enkele koning zelf zou geven in zijn inscripties (nederlagen, overlijden). Natuurlijk zat bij de Nieuw-Babylonische kronieker niet het verlangen voor, uit een zo objectief mogelijke bron gegevens te putten. Hij compileert slechts; toevallig is zijn bron voor ons van bijzondere historische waarde⁴).

3) *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*³ (ed. PRITCHARD), p. 266-7.

4) J. J. FINKELSTEIN, 'Mesopotamian Historiography' (*Proceed. Amer. Philosoph. Society* 107, 461-472).

Sagen

Naast deze studie van de geschiedenis door geleerden en koningen was er de volksoverlevering, waarin roemrijke episoden uit het grijze verleden voortleefden als sagen, die op een gegeven moment op schrift werden gesteld. Het bekendst zijn de verhalen rondom Gilgameš, koning van Uruk. Deze Gilgameš-verhalen kunnen we slecht op hun historische merites beoordelen bij gebrek aan authentieke vergelijkingsmateriaal. Veel beter gaat dat met de verhalen over de koningen van Akkad; het is duidelijk aanwijsbaar, dat hier Sargon de koning van voorspoed en geluk is en Naram-Sin die van ongeluk en ondergang — een eenvoudig schema, dat geenszins in overeenstemming met de werkelijkheid is en daarom stof tot nadenken geeft aan de literatuur- en godsdiensthistoricus.

Leiden

M. STOL

MESOPOTAMISCHE WIJPLAKETTES MET CENTRAAL GAT:
NOG EEN INTERPRETATIE *)

J. BOESE's dissertatie '*Altmesopotamische Weibplatten*' behandelt een detailonderwerp, dat voor de geschiedenis van de Oud-Mesopotamische kunst van zoveel belang is, dat ook de lezer van *Phœnix* zich ertoe agetrokken zou kunnen voelen, als hij belang stelt in juist de vroegste fase van de Mesopotamische beschaving, en als hij zich niet laat afschrikken door een prijs van DM 142.—.

Het boek behandelt een categorie voorwerpen, die bestaat uit een rechthoekige stenen plaat, meest met een duidelijke omranding, met in het midden een rond of vierkant gat, dat een rol moet hebben gespeeld bij de bevestiging van de plaat door middel van een stenen, houten of metalen pen, vermoedelijk aan de wand van het gebouw waarvoor het voorwerp bestemd was. De stenen plaat draagt vaak een voorstelling in ondiep reliëf of in ingegraveerde lijnen, soms gecombineerd met een inscriptie. Ook inscripties zonder voorstelling komen voor. Dit type voorwerp treft men aan van de Vroeg-Dynastieke tijd tot in ieder geval de Ur III tijd (ca. 2e helft van het 3e mill. v. Chr.), voornamelijk in zuidelijk Mesopotamië, maar ook in Susa, Mari en Assur.

*) Overwegingen bij: J. BOESE, *Altmesopotamische Weibplatten, Untersuchungen zur Assyriologische und Vorderasiatischen Archeologie* 6 (pp. X + 232, 42 blz. platen, Berlijn, De Gruyter, 1971, DM 142.—.).

De auteur is een leerling van A. MOORTGAT te Berlijn; het boek draagt sterk het stempel van de duidelijk zeer gewaardeerde leermeester, wiens grote verdiensten voor de bestudering van de oudste kunst van Mesopotamië nogmaals onderstreept worden. De lezer wordt echter geconfronteerd met een aantal ideosyncrasieën, die hem soms zullen afschrikken. De aanduiding van het behandelde type artefact als typisch Sumerisch is bij de feitelijke ongrijpbaarheid van „Sumeriërs” (en „Akkadiërs”) een slag in de lucht. Opmerkelijk is dat de schrijver betrekkelijk weinig energie besteedt aan de interpretatie van het complex van voorstellingen op de plakettes, slechts stylistische details van de behandeling van de meest ook van elders bekende themata gebruikt bij zijn pogingen zijn zeer verstrooid materiaal te dateren. Zijn uitleg van de voorstellingen gaat, min of meer stilzwijgend, natuurlijk uit van MOORTGAT's Tammuzcentrische benadering van de Oud Mesopotamische kunst. Het behandelde materiaal is zonder twijfel ook van belang voor degenen die de oude godsdiensten bestuderen. Een andere, vermoedelijk eveneens door de omgeving van de schrijver bepaalde trek is de preoccupatie met de kunsthistorische indeling van het tijdvak waarin de behandelde kunstwerken ontstonden. Vooral onze geringe historische kennis van de Vroeg-Dynastieke tijd laat hier een ruim veld voor individuele actie. Locale stratigraphie of stylistische waarnemingen van geringe statistische waarde, gezien de verspreide herkomst van het relatief weinige materiaal, kunnen dit gemis niet vergoeden.

BOESE wil zijn type voorwerp vooral van de kunsthistorische kant benaderen, zodat kwesties van stijl en datering in de eerste vier hoofdstukken, 140 bladzijden, op de voorgrond staan, waarna in ruim twintig pagina's een overzicht wordt gegeven van de theorieën over de functie van dit soort voorwerp, met de eigen gedachten van de schrijver over deze omstrede kwestie. Hoe dan ook, van blijvende betekenis zal de beschrijvende catalogus van de stenen plakettes met gat, en van stenen, in een (dieren-)kop eindigende pennen, die misschien voor bevestiging dienden, zijn (pp. 165-219). Op 42 bladzijden zijn de behandelde stenen platen in tekening of fotomontage weergegeven, hetgeen snelle oriëntatie mogelijk maakt, maar toch het raadplegen van een fotografische reproductie elders niet overbodig maakt. Een kaartje en een chronologische tabel sluiten het boek af.

Afgezien van de catalogus van voorwerpen is hoofdstuk V over de betekenis van het type voorwerp het meest essentiël; t.a.v. de verdere inhoud zou men het al dan niet eens kunnen zijn met de schrijver over de datering van een individueel stuk, zonder dat dat veel aan het geheel verandert. Stylistische criteria geven daarbij de doorslag, de vondstomstandigheden zijn meest van minder belang, omdat nooit één van de behandelde voorwerpen

werd gevonden op de plaats waarvoor het bestemd was. Daarmee is men midden in de problematiek van de bedoeling van deze raadselachtige objecten. Ook de teksten geven geen werkelijke informatie over het praktische doel van de plakettes.

In redelijkheid kan worden aangenomen, dat zij verticaal aangebracht werden, vermoedelijk aan een muur, waarbij alleen het omlijste gedeelte van de voorkant zichtbaar was. D. P. HANSEN's artikel in *JNES* 22 (1963) p. 145-166, 'New Votive Plaques from Nippur', geeft hiervoor overtuigende redenen. Dat de platen via het centrale gat bevestigd waren blijkt daar ook voldoende, ook al zijn soms extra doorboringen buiten de omlijsting aanwezig. Terecht wijst de schrijver dan ook LENZEN's theorie af, als zouden de stenen plakettes de in de kern van sommige ziqqurrat's aanwezige spankabels hebben vastgehouden. Ook MALLOWAN's interpretatie, die onze stenen platen met een bepaald type funderingscapsule (vooral uit Mari) verbindt, lijkt onhoudbaar, al was het alleen maar omdat men tot nu toe nooit een zo samengestelde capsule heeft gevonden onder de vele die bekend zijn. Accepteert men de parallelle van onze stenen platen met centrale doorboring met de vierkante terracotta platen met losse of vaste centrale knop uit Nuzi of uit Elamitische of Assyrische paleizen, dan staat aanbrenging in de muren op ongeveer ooghoogte vast. In Elam komt ook bevestiging d.m.v. door een kop bekroonde pennen voor, hetgeen BOESE HANSEN's door deze zelf weer verworpen theorie doet opnemen van bevestiging door een categorie van van dierenkoppen voorziene stenen pennen, die qua afmeting goed bij de gaten in onze stenen plakettes lijken te passen. Slechts een gelukkige vondst zou hier bevestiging kunnen bieden.

Hiermee weten wij echter nog niets over de functie van de zo bevestigde stenen plaat. HANSEN suggereert in zijn reeds genoemd artikel dat de stenen plakettes een soort van bevestigingspunten waren voor knoppen, die dienden voor het opbinden van afsluitingen van deuren, bestaande uit snoeren of matten. Twee tekstpassages, de z.g. Dudu plakette (nr. T 12 in BOESE's catalogus; zie fig. 20) en Gudea, Cylinder A XXVI 28-29 werden door HANSEN ter ondersteuning aangevoerd, doch de interpretatie is niet te controleren. BOESE wijst een dergelijke functionele uitleg nogal verontwaardigd af. Hij acht het onaanvaardbaar dat de stenen plakettes ondergeschikt zouden zijn aan het voorwerp dat door het centrale gat in de muur gestoken werd. Men moet BOESE toegeven dat HANSEN's interpretatie, die voor mij juist het aantrekkelijke heeft een concrete achtergrond voor onze voorwerpen te verschaffen, niet bewijsbaar is, dat er veel kleine argumenten tegen zijn aan te voeren.

Het feit dat alle stenen plakettes de centrale doorboring kennen spreekt

toch tegen de door BOESE instemmend van MOORTGAT overgenomen interpretatie, dat zij als sacraal-artistiek doel op zichzelf, als voorstellingsdragers, misschien tegelijk met de door het centrale gat gestoken pen, ontstonden. Het aanbrengen van spijker of pen als bezegeling van een (rechts-)handeling, vooral bij bezitsoverdracht, is een welbekend gebruik, vgl. vooral F. R. KRAUS, *Halil Edbem Festschrift*, pp. 88-92. Ik acht het mogelijk dat de bedoeling van de stenen plaat was, niet alleen letterlijk, reliëf te verlenen aan het plechtig aanbrengen van een symbolische nagel, die niet zozeer het aanbrengen van de stenen plakette bevestigde, als wel een of andere andere handeling, b.v. een bouwen of herbouwen van een tempel, of het beschikbaar stellen van middelen voor de in stand houding van de cultus. Voor mij is de plakette ondergeschikt aan de nagel, welke bedenkingen BOESE ook meent te kunnen aanvoeren (p. 159). Mijn interpretatie verklaart ook zonder moeite de aanwezigheid van de door BOESE beschreven voorwerpen in sacrale gebouwen.

Controle van deze hypothese is mogelijk door bestudering van de inhoud van inscripties en afbeeldingen. De inscripties behoren meest tot de door W. W. HALLO 'wijnscripties' genoemde categorie; dat een bouwinscriptie een enkele maal voorkomt is van weinig belang, omdat bouwinscripties, zeker die welke over tempels handelen, slechts een ondergroep van de wijnscripties lijken, zoals ik elders meen te hebben aangetoond. Het gaat bij onze poging tot controle van de nieuwe hypothese om het object van de dedicatie in de inscripties. Met behulp van BOESE's catalogus kan men de plakettes die een inscriptie dragen gemakkelijk vinden. *Phoenix* leent zich echter niet voor een teveel aan details.

De meeste inscripties zijn afkomstig uit Tello. Van elders hebben wij, als wij BOESE's dateringen volgen, zes oudere inscripties, terwijl vier van een inscriptie voorziene exemplaren uit ongeveer dezelfde tijd stammen als de oudste uit Tello. In de gevallen dat de inscriptie als wijnscriptie gekarakteriseerd kan worden, wordt het object van de dedicatie nooit uitdrukkelijk genoemd. Sommige inscripties zijn praktisch onleesbaar. Opmerkelijk is dat de inscriptie op plakette N 6, afkomstig van een particulier, geheel identiek ook op een schaalte voorkomt. T.a.v. K(unsthandel) 10 kan opgemerkt worden, dat combinatie met een andere inscriptie herkomst uit Adab zeker maakt. De wijding, ongespecificeerd, is aan Ninšubur; aangezien een tweede inscriptie, die dezelfde schenker noemt, de bouw van een tempel van Ninšubur vermeldt, heeft ook onze plakette misschien betrekking op die bouw.

Werkelijk inhoudsrijk zijn slechts de inscripties uit Tello, en twee uit Aššur. Van T 1-3, praktisch identiek van voorstelling, in de literatuur bekend onder de naam „plaques héraldiques” van Urnanše, is alleen bij T 1 de

Fig. 19. Bas-relief A van Ur-Nanše van Lagaš, uit Telloh (rond het midden van het 3e mill. v. Chr.); 40 cm. hoog.

Parijs, Louvre

inscriptie compleet: bouw van é t i . r a . á š voor Ningirsu, dus een bouw-inscriptie. Bij T 2 en 3 ontbreken juist de eerste en de beide laatste regels: wij kunnen niet zien wat en voor wie er gebouwd werd, doch een tekst identiek met die van T 1 is niet uitgesloten. T 4-7, respectievelijk SOLLBERGER, *Corpus des inscriptions „royales” présargoniques de Lagaš* (Genève, 1956), Urn 20, 23, 21 en 22, zijn bekend als de vier „bas-reliefs” van Urnanše; zij noemen een reeks van bouwwerken, steeds „tempels”, doch zo, dat de bouw een soort epitheton lijkt bij de naam van Urnanše: *Urnanše, koning van Lagaš, zoon van Gunidu, zoon van Gursar, bouwde de tempel van Ningirsu, bouwde de tempel van Nanše, bouwde de Apsubanda. Urnanše, de koning van Lagaš; de schepen van Dilmun brachten hem uit dat verre land hout.* In beide gevallen gaat het min of meer om bijschriften bij de tweemaal afgebeelde Urnanše. De ene keer wordt zijn ceremoniële deelname aan de

bouwwerkzaamheden getoond, in het andere geval is hij zittend afgebeeld, na gedane arbeid, vermoedelijk in een z.g. symposium-scène. Ook de leden van zijn familie zijn afgebeeld, de namen zijn steeds bijgeschreven (fig. 19). De deelname van de vorst aan de bouwwerkzaamheden is een ook van elders bekend motief, dat het persoonlijke aandeel in de bouw van de als wij-geschenk bedoelde tempel moet onderstrepen. Op plakette T 11 is slechts het bijschrift bij de persoon van de afgebeelde over.

Twee van onze plakettes uit Lagaš stammen uit de Akkad-periode. Zij dragen practisch alleen een inscriptie. Die op T 14 is identiek aan die op een schaalpje. BOESE's bewering dat er twee kolommen van de inscriptie verloren zijn, moet in die zin verstaan worden dat er twee „vakken” ontbreken. De inscriptie bevat de naam van Naramsin, zijn titulatuur en de mededeling „hij sloeg Armanum en Ebla neer”. T 15 is eveneens weinigzeggend voor ons doel. T 16, een plakette van Gudea, heeft slechts bijschriften bij portretten van Gudea en zijn persoonlijke god Ningišzida. T 18 en 19 zijn te beschadigd.

Uit Aššur hebben wij AR I (= IAK I, 1): *Ititi, de aklum, zoon van Ininlaba, heeft uit de buit van Gasur aan Inanna gewijd*; en AR 2 (= IAK II, 1): *De tempel van Belatekallim heeft voor zijn leven, voor het leven van Amarsin, de machtige, de koning van Ur en van de hele wereld, Zariqu, de stadhouder van Aššur, voor zijn leven gemaakt*.

Resteren nog twee privé-inscripties. Um I is een wijnscripctie zonder specificatie. Belangrijk is wel T 12, SOLLBERGER, *Corpus*, Ent. 76., met de traditionele benaming „bloc de support”. BOESE heeft de geschiedenis van de interpretatie van deze inscriptie zo uiteengezet, dat er niet op hoeft te worden ingegaan. Kolom II is weer een bijschrift bij een figuur. Kolom I: *Voor Ningirsu van é-50, heeft Dudu de sanga van Ningirsu (iets, het materiaal?) uit URUxA (een plaats) uitgevoerd (voor hem), tot een KAK + GIŠ.ÛR heeft bij het (voor hem) gemaakt*. Een KAK + GIŠ.ÛR schijnt verder alleen bij Gudea, Cyl. A XXVI 28-29 voor te komen, waar dit soort voorwerp „ingeslagen” wordt, maar toch één of andere voorstelling lijkt uit te beelden. Duidelijk is hoe dan ook dat niet de plakette kon worden ingeslagen, doch dat de inscriptie de vervaardiging gedenkt van een voorwerp dat zo nodig kon worden ingeslagen. Men zou kunnen denken aan de pen door het centrale gat, doch dat is in het geheel niet noodzakelijk.

In die gevallen dat de inscripties iets zeggen over de achtergronden van het aanbrengen van de plakette, gaat het om een handeling die moeilijk bestaat uit dat aanbrengen alleen: b.v. het bouwen van een tempel, het maken van een KAK + GIŠ.ÛR van van elders aangevoerd materiaal, het wijden van een deel van de buit. M.a.w. in de inscripties is er niets dat zich verzet tegen

Fig. 20. Plakette van Dudu, afkomstig uit Telloh (kort na het midden van het 3e mill. v. Chr.); 25 cm. hoog.

Parijs, Louvre

een interpretatie die de plakette tot een commemoratief bestanddeel maakt van een symbolische handeling die de eigenlijke wijding bezegelt.

De combinatie van deelname aan de werkzaamheden op de plakette van Urnanše met een symposiumscène is reeds genoemd. Dit laatste type voorstelling komt zeer veel voor op de plakettes (fig. 21), de cultische betekenis kan moeilijk geloofwaardig worden. Ook de combinatie met het brengen van offergaven en scènes die ons muzikanten en worstelaars tonen spreekt niet

Fig. 21. Plakette met een typische symposium-scène.

Boese, AfO 22, p. 35, Abb. 7

tegen een mogelijk commemoratief karakter van de plakettes met gat. De scènes waarin de schenker geïntroduceerd wordt bij de god, die het wijgeschenk ontvangt, passen goed in deze interpretatie. Soms lijken de voorstellingen zuiver decoratief.

Om te herhalen: het lijkt mij niet onmogelijk dat niet de plakettes zelf het gewijde object waren, eerder herinnerden zij aan de wijding, aan de reden voor het inslaan van de spijker door het centrale gat. Hiermede is de teveel „l'art pour l'art” interpretatie van BOESE en MOORTGAT vervangen door een meer, in Babylonische zin, functionele.

Mijn theorie is onbewijsbaar. Al zouden wij ooit een plakette met pin *in situ* aantreffen, de reden van de aanbrenging zal wel nooit volkomen expliciet vermeld zijn. Slechts een uitgebreid verslag over een ceremoniële plaatsing zou iets kunnen zeggen, maar zo'n tekst zal niet bestaan.

BOESE's werk is onmisbaar als materiaalverzameling, ook al geeft hij op enige plaatsen lijsten van ongepubliceerde exemplaren van dit type plakette. Misschien is de verschijning van het boek een aansporing om wat verscholen ligt in de musea naar buiten te brengen. Ook voor de lezers van *Phœnix*, die zich willen verdiepen in de kunst van het oude Mesopotamië kan het, ondanks de werkelijk afschuwwekkende prijs, van belang zijn.

Leiden, januari 1972

G. VAN DRIEL

OUDEGYPTISCHE GEDAANTEVERWISSELINGEN

Wie in de Egyptische funeraire literatuur leest moet wel onder de indruk raken van de vasthoudendheid, waarmee men de herrijzing nastreeft, van de intense inspanning om het weer verworven leven niet te verliezen. Uit de teksten spreekt een extreem uitgebuit vernuft om de dood en zijn heirleger te weerstaan of zelfs vóór te zijn. Wij treffen een fijn en ver vertakt systeem van tegenmaatregelen aan, een waar machtsapparaat, dat de zege moet afdwingen.

Daarbij blijkt telkens opnieuw, dat de Egyptenaar zich de menselijke beperktheden sterk bewust bleef. Die verontrustten hem ten zeerste, als hij de risico's overdacht, die de tocht naar en het verblijf in het hiernamaals kenmerken. De sarkofaagkamer was diep in het grafcomplex aangebracht en de toegang voor rovers geblokkeerd, maar dreigde de dode niet zelf voor altijd in duister en eenzaamheid opgesloten te blijven? Een andere vrees: hij was ritueel gebalsemd en magisch toegerust — niettemin stemde het vooruitzicht van een konfrontatie met monsters en demonen hem niet bepaald gerust.

De gedachte, dat de gestorvene zich in een dier kon veranderen, moet een ware opluchting betekend hebben. Daarmee verwierf hij immers vermogens, die de mens ontbreken. Als vogel onttrekt hij zich aan zijn belagers op de grond, hij voorkomt verdwaling en is op eigen kracht tot de hemelvaart in staat. Als roofdier beschikt hij over een scherp gezicht, een weergaloze snelheid en een ongekennde trefzekerheid. Dergelijke eigenschappen hadden de Egyptenaren tevens tot vergoddelijking van dieren gebracht. Wanneer men nu de gedaante van één hunner aanneemt wordt men dus tegelijk een

Fig. 22. Bij de „spreuk om zich te veranderen in een levende ba' (*Db 85*) wordt de ba-vogel weergegeven. Dat is een valk-achtig dier met het hoofd van de gestorvene. Brussel, Papyrus van Neferrenpet (*E 5043*), bl. 21. Negentiende Dynastie (1320-1200). Reproductie met goedvinden van de Directie der Kon. Musea v. Kunst en Geschiedenis.

goddelijk, en dat wil steeds zeggen een machtig wezen. Maar ook zonder samenhang met een dier maakt men aanspraak op de metamorfose in een godheid. Of in — nog een andere categorie als voorbeeld — hetgeen wij de vier elementen noemen: vuur, aarde, lucht of water.

Twee notities moeten hieraan toegevoegd worden. Schrijft men aan een dier of aan een godheid het geheim van het nieuwe leven toe, dan is een overgang in hem des te aantrekkelijker. Dat geldt voor mestkever (*scarabee*), wesp, slang en kikvors; bij hen geloofde men aan een spontane, althans een onnaspeurlijke geboorte. In het bijzonder fascineerden in dit opzicht de zonnegod en Osiris. De andere opmerking is, dat nooit aan een zielsverhuizing te denken valt: deze voorstelling ontbreekt in het Nijldal geheel.

Het principe van de gedaanteverwisseling is aan het oudste corpus van dodenteksten, die der Pyramiden, reeds goed bekend. Ik haal ter illustratie spreuk 210 aan, waar de gelijkstelling plaats vindt met een grote roerdomp, die opvliegt bij het licht van de maan, ongetwijfeld met zijn sinistere kreet.

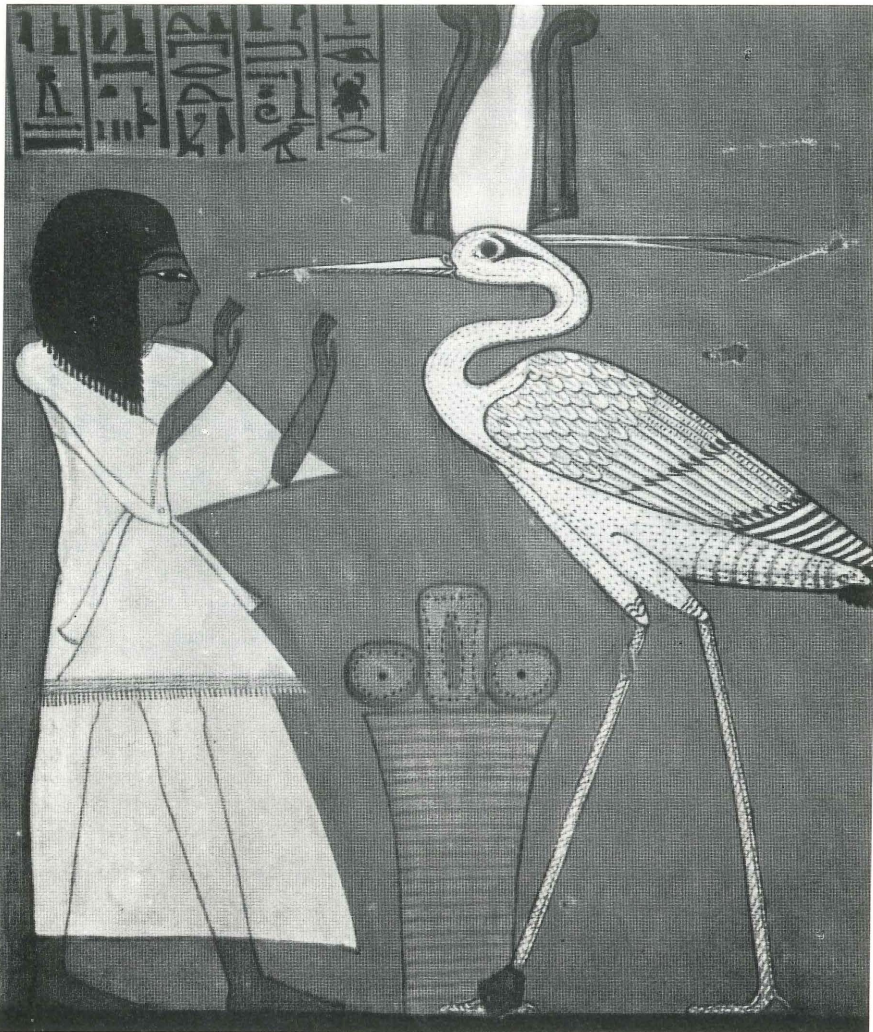

Fig. 23. De dode vereert en offert aan een reiger, en wel de foenix, wiens gedaante hij wenst aan te nemen. (Db 83). Thebe, wand uit graf 359. Twintigste Dynastie (1200-1075). (*Egypt. Paintings from Tombs and Temples*, Greenwich, New York Graphic Society — UNESCO, 1954, Pl. XXXI).

Een spookachtig tafreel, waarbij de slapers ontwaken. „Hij, die doet beven” heet het beest in het Egyptisch, daar men in hem een numieuze aard had menen te bespeuren. Dit goddelijke karakter en de vrijheid van beweging, een vogel eigen, hebben de identifikatie ten gevolge gehad.

Het motief van de mobiliteit wordt herhaaldelijk vermeld. Tot de overledene zegt men: „Gij opent de onderwereld in iedere gedaante, die gij

wilt" (*Urk. IV*, 497, 12). En het naschrift bij spreuk 86 uit het Dodenboek verklaart: „Wat betreft degene, die deze spreuk kent, hij gaat uit bij dag, zonder dat hij bij enige poort in de necropolis tegengehouden wordt. Hij verandert zich in een zwaluw. Talloze malen beproefd." Dit Dodenboek (*Db*) bezit een speciale serie teksten, die veranderingen van gedaante beogen. Hetzelfde geldt op veel grotere schaal, maar zonder afbeeldingen, voor de Coffin Texts (*CT*), die chronologisch tussen Pyramideteksten en Dodenboek te situeren zijn. Uit met name die sarkofaagteksten citeer ik enkele merkwaardige gevallen, terwijl twee „vignetten" het Dodenboek vertegenwoordigen.

In het hier besproken kader komt de metamorfose in een valk vaak voor. Eigenaardig is echter die in een „menselijke valk", blijkbaar een vogel, die tegelijk antropomorfe trekken bezit: „Hij ziet mij (= de dode), terwijl ik opstijg als valk. Ik ga op mijn voeten, terwijl ik een mens ben. Ik ben immers een menselijke valk..." (*CT II* 246 b-247 b). Deze spreuk 149 is voorts belangwekkend, omdat hij een klein tipje van de sluier, die over de toedracht van vele gedaantewisselingen rust, oplicht. „Ik heb gevraagd om de gedaante van een menselijke valk" (*II* 229 b) en later: „Ik ben immers een menselijke valk, aan wie de gedaante van een valk gegeven is..." (*II* 240 d-241 b). Elders wordt vermeld, dat een godin de gestalte van een zwaluw geeft (*IV* 46 f).

Wie de mogelijkheid heeft conform de titel van *CT* 290 „zich te veranderen in iedere god, in wie iemand zich wil veranderen", en „iedere gedaante aanneemt, zoals zijn hart ingeeft" (*Db* 1 laat, 22) kan teveel van het goede krijgen. Het is daarom niet verwonderlijk, wanneer één der spreuken, *CT* 105, „het zich veranderen in een mens" ten doel heeft!

M. HEERMA VAN VOSS

EEN NOG NIET BESCHREVEN MUMMIEPORTRET

In 1936 verwierf schrijver dezes een mummieportret van de antiquair ERIK VON SCHERLING te Oegstgeest. Deze had het in Wenen gekocht te zamen met nog negen andere mummieportretten. Aan de achterzijde bevond zich het ronde violette stempel met „Sammlung Theodor Graf". De maten zijn: hoogte 345 mm, breedte 209 mm.

Het portret (zie fig. 24) stelt een man voor met krullend haar en sluike, spaarzame haren van snor en baard. Hij is gekleed in een paars gestreepte tunica met bredere paarse schouderbanden. De huid is roodbruin, de iris

Fig. 24. Mummieportret in het bezit van Dr. H. C. JELGERSMA; begin 4e eeuw n. Chr.;
345 bij 209 mm.

van de oogen donkerbruin, de achtergrond loodgrijs. Over het gelaat loopt een vertikale donkere band, veroorzaakt door verwerking uit de epoque.

Prof. Dr K. PARLASKA, de auteur van *Mumienporträts und verwandte Denkmäler* (Wiesbaden, 1966: vgl. *Phœnix* 13, 1967, 13vv.), aan wie ik een foto toezond, schreef mij het volgende: „Ihr Porträt war mir noch nicht bekannt, obgleich ich eine grözere Zahl älterer Photographiën zur Verfügung habe, die Stücke aus der Sammlung GRAF mit demselben Stempel zeigen. Ihr Bildnis gehört zweifellos zu derselben Gruppe, die in 1930 durch den Wiener Händler Br. KERTZMAN in den Handel gekommen ist. Die Datierung des Porträts: Vermutlich um 300 nach Christus. Dazu führt einen der Bart, stilistisch konnte man auch an ein etwas späteres Datum denken. Von den relativ wenig bekannten Bildnissen dieser Gattung aus der Spätantike ist ihr Stück ein recht bemerkenswertes und gut erhaltenes Exemplar”. Tot zover PARLASKA.

Wat betreft de stijl zou ik nog de volgende opmerkingen willen maken. Ik abstraheer mij dan van de gebruikelijke stijl-criteria gewoonlijk gehanteerd om de datering van het portret te bepalen, zoals haardracht, snor en baard, kleding en eventuele juwelen. Het gaat mij hier alleen om de stijl in schilderkunstig opzicht. Men kan dan de mummieportretten in twee groepen verdelen; ten eerste naturalistische en zelfs vaak impressionistische stukken, met duidelijk aangegeven schaduwpartijen, meestal levendig geschilderd; ten tweede min of meer gestileerde portretten, geschilderd in grote vlakken, de schaduwen niet of nauwelijks aangegeven, frontaal gezien, zonder reliëf of dieptewerking en met grote ogen, die aan het beeld een indringende expressie geven. Deze criteria zijn vaak niet zo duidelijk aanwezig, doch in de regel wel vast te stellen. Fraaie voorbeelden van de eerste categorie zijn plaat 6 en plaat I (Artemidorus) in A. F. SHORE, *Portrait Painting from Roman Egypt* (London, British Museum, 1962). Een treffend voorbeeld van de tweede categorie is plaat 4 bij SHORE. Deze voorbeelden zijn zeer karakteristiek voor de stijlverschillen.

Het is nu opvallend dat de portretten van de eerste categorie de oudste zijn, — uit de eerste, tweede en derde eeuw na Christus — en gelijken op Romeinse voorbeelden; die van de tweede categorie zijn later — uit de vierde eeuw — en hebben meer een Byzantijnse stijl; zij kunnen zelfs doen denken aan de mozaïeken van Ravenna en S. Apollinare in Classe. Op de betere stukken van de tweede categorie is van toepassing de uitspraak van G. DE FRANCOVICH in *L'Egitto, La Siria et Constantinopolis. Problemi di metodo* (*Riv. Ist. Naz. d'Arch.*, N.S. II, 1963, 83-229), „timbro espressivo, attratto e trascendentale”. Zijn staan stylistisch ook het dichtste bij de ikonen.

Hier moet nog gememoreerd worden het woord van SHORE (pag. 30):

“Even the worst daubs have a certain meretricious charm from their superficial resemblance to some contemporary schools of painting.” Dit lijkt mij een understatement. Het portret van plaat 4 bij SHORE zou een zeer fraai expressionistisch schilderij kunnen zijn.

Terugkerend tot het in de aanvang beschreven mummieportret kan men vaststellen, dat het tot de tweede categorie behoort, gezien het gebrek aan schaduw en reliëf, de frontaliteit en de stylering van haar, baard en snor. Wat dit laatste betreft, het is geen onbeholpen wijze van afbeelding, want in het fraaie portret plaat 4 bij SHORE is het precies zo.

H. C. JELGERSMA

VIER AANWINSTEN UIT HET OUDE EGYPTE VOOR HET ALLARD PIERSON MUSEUM *)

Door een bijzonder gelukkig toeval is de oudegyptische collectie, die een niet onaanzienlijk deel vormt van de verzameling in het Allard Pierson Museum, onlangs uitgebreid met een viertal nieuwe stukken. Wij hopen van harte, dat in de toekomst mogelijkheden gevonden zullen worden om aan zulke uitbreidingen een blijvend karakter te geven. Immers, de belangstelling voor egyptologie is niet alleen landelijk groeiende, maar speciaal ook aan de Universiteit van Amsterdam. Stukken uit het museum kunnen daaraan een zeer gewenst archaeologisch relief verlenen. De sinds kort opgerichte Amsterdamse egyptologische vereniging ‘Sjemsoethoth’ leidt reeds een bloeiend bestaan.

De vier stukken komen alle uit Thebe, de hoofdstad van Egypte gedurende een lange periode van het Nieuwe Rijk. Ze zijn alle van funerair karakter. Daarmee zij niet de indruk gewekt, dat de egyptenaren boven alles hechtten aan datgene wat met het voortbestaan na de dood samenhang; zij waren een diep-religieus volk, maar met een sterke drang naar het gewone leven op aarde. Dat zovele overblijfselen uit graven stammen, komt slechts daardoor, dat graven en pyramiden van de duurzaamste materiaal werden gebouwd. Al lijkt het beeld van de egyptische cultuur daardoor ietwat te worden vertekend, juist in graven komen vele scènes uit het dagelijks leven voor.

*) Dit artikel wordt met hartelijke dank jegens de auteur, en de Vereniging ‘Vrienden van het Allard Pierson Museum’, overgenomen uit het *Mededelingenblad* van genoemde vereniging, nr. 2, juni 1971, p. 4-8. Graag willen wij onze lezers informeren over nieuwe museumaanwinsten op het gebied van het oude Nabije Oosten. Voor belangstellenden: het adres van genoemde vereniging is: Weesperzijde 33, Amsterdam-Oost.

Fig. 25. Terracotta offerbord, met op het grondvlak gemodelleerde levensmiddelen; links afvoergootje en afvoergat. Allard Piereson Museum no. 8540 (vgl. noot 1).

Het oudste van de vier hier besproken stukken is een terracotta offerbord ¹⁾ (fig. 25), overtrokken met een roodbakkende sliblaag, die ietwat verweerd is. Hoewel de bovenrand is afgebrokkeld, is het verder een zeer gaaf en representatief exemplaar. Op het grondvlak zijn levensmiddelen gemodelleerd ten behoeve van de dode: bovenaan een rund, daaronder twee broden en tenslotte een schenkel. Links is een transversaal afvoergootje aangebracht, dat via een dwarsleufje uitmondt in een afvoergat.

Een offerbord ('pottery offering tray') als dit is een typisch product uit het Middenrijk. Er zijn heel wat exemplaren bekend uit diverse opgravingen, maar slechts weinige zijn adequaat gepubliceerd. Men ziet het genre vrij

1) Inventarisnummer 8540. Grootste doorsnede 27.5 cm, kleinste doorsnede 25.5 cm; hoogte, van buiten gemeten 4.5 cm; binnendiepte 2.5 cm.

plotseling verschijnen aan het einde van het Oude Rijk, op de grens van de Eerste Tussenperiode, als een nevenontwikkeling van de stereotiepe offer-
tafel, waar eveneens de spijzen op afgebeeld waren — maar dan veelal met
een begeleidende inscriptie. Na de XIe dynastie (omstreeks 2130-1990 v.
Chr.) schijnt het offerbord geheel te verdwijnen en heeft de offertafel weer
de alleenheerschappij, om zijn lange bestaan te rekken tot in de ptolemeïsche
tijd ²⁾, terwijl het zich ook voordoet in de meroïtische cultuur.

W. FLINDERS PETRIE heeft destijds (in 1898) een vijftiental exemplaren
aangetroffen te Denderah ³⁾ en gaf daarbij een chronologische classificatie
die loopt van de IXe tot en met XIe dynastie. De oudste modellen in deze
ontwikkelingsgeschiedenis zijn vierkant en schijnen een ommuurde voorhof
voor te stellen. Soms zijn twee waterbassins uitgediept, en uithollingen die
als paalgaten bedoeld zijn: op die manier kan over de spijzen een miniatuur-
baldakijn gespannen worden. In het midden van de XIe dynastie gaat men de
diverse spijsbenodigdheden in effigie afbeelden: broden en vlees. Een vol-
gende stap is, dat men, uitgaande van de vierkante offerborden (zoals bv. die
uit Denderah), het grondoppervlak opdeelt in een voorhof (met daarin het
voedsel) en een huisgedeelte. Dat laatste kan meerdere kamers bezitten, soms
ook meerdere verdiepingen. Dan heeft men het voorwerp, dat als 'zielehuis'
(soul house, maison d'âme, Seelenhaus) bekend staat ⁴⁾. Daarvan bezitten
vele musea — o.a. dat te Leiden — goede voorbeelden. Een fraai overgangs-
type (een weinig ontwikkeld huisgedeelte, een sterk benadrukt spijzenvak)
wordt bewaard in het Metropolitan Museum te New York; het is afkomstig
uit een laat Middenrijksgraf te Hieraconpolis ⁵⁾. Een ander exemplaar is
in het British Museum ⁶⁾.

Een latere opgraving, eveneens door PETRIE, nu te Rifeh, bracht ongeveer
150 offerborden en 'zielehuisjes' aan het licht ⁷⁾. Daarbij wordt de exacte
plaats van aanbrengen meegedeeld: op het als een schacht uitgegraven graf,
of op een klein heuveltje daarboven. Zulke borden zijn ook gevonden te
Qurneh ⁸⁾ — uit de omgeving waarvan misschien ons exemplaar stamt —

2) Een vergelijking met de rechthoekige stenen exemplaren uit de ptolemeïsche tijd, ge-
vonden in het Bucheum, wordt getrokken door R. MOND en O. H. MYERS, *The Bucheum*, I
(Londen, 1934), 77.

3) W. FLINDERS PETRIE, *Denderah 1898* (Londen, 1900), p. 27; pl. 9.

4) Zie ook J. VANDIER, *Manuel d'archéologie égyptienne*, II, 2 (Paris, 1955), 976-978,
waar het eigenlijke offerbord als zodanig buiten beschouwing blijft; W. C. HAYES, *The Scepter
of Egypt*, I (New York, 1968³), 255-256.

5) W. HAYES, *op. cit.*, 256, fig. 161.

6) BM 293, afgebeeld in *A Guide to the Egyptian Collections in the British Museum*
(Londen, 1909), 90.

7) W. FLINDERS PETRIE, *Gizeh and Rifeh* (Londen, 1907), 14-20; pl. 14 en vv.

8) W. FLINDERS PETRIE, *Qurneh* (Londen, 1909), pl. 20-21.

Fig. 26. Offerborden uit Armant (vgl. noot 12).

Ballas⁹⁾, El Kab¹⁰⁾, Sedment¹¹⁾ en Armant¹²⁾). In het laatste geval zijn de offerborden rond, terwijl de vormen zeer ontwikkeld zijn. Volgens de opgravers, MOND en MYERS, die zich aansluiten bij de door PETRIE voorgestelde typologische chronologie, dateren ze uit de late XIe dynastie (ongeveer 2000 v. Chr.). De overeenkomst met ons offerbord is zo sterk (zie fig. 26), dat men daaraan wel een soortgelijke datering mag toeschrijven. Het museum in Cairo moet er eveneens een aantal bezitten die ongepubliceerd zijn en althans destijds voor MOND en MYERS onvindbaar waren, en vermoedelijk zijn er ook te Berlijn¹³⁾. Zo zullen nog wel meer exemplaren door diverse musea en collecties verspreid zijn.

De volgende aanwinst is een particuliere grafstèle van primitieve uitvoe-

9) J. QUIBELL, *Ballas* (London, 1896), pl. 44.

10) J. QUIBELL, *El Kab* (London, 1898), pl. V; p. 18.

11) W. FLINDERS PETRIE — G. BRUNTON, *Sedment I* (London, 1924), pl. 13, boven; p. 8 (no. 17).

12) R. MOND — O. H. MYERS, *Cemeteries of Armant, I* (London, 1937); tekstdeel: p. 59-60; platendeel: pl. 22, fig. 5 (hier gereproduceerd) en 6.

13) Zie A. ERMAN, *Ausführliches Verzeichnis der aegyptischen Altertümer und Gipsabgüsse* (Berlin, 1899), 96-97 (nos. 10744; 14046; 10786). Geen afbeeldingen.

Fig. 27. Amarna-stèle van privé-persoon. Allard Pierson Museum no. 8537 (vgl. noot 14).

ring (fig. 27), die in drie registers verdeeld is¹⁴). Het bovenste register vertoont een enigszins afgeplatte zonneschijf tussen de 'horizon'-bergen, de stralen waarvan in handen uitlopen. Links en rechts een baviaan in de houding van verering. Het middenregister laat de zonneboot zien, waarin de valkkoppige zonnegod Rehorachte gezeten is. Over de plecht hangt een rieten mat met twee hengsels, die ook van elders bekend is¹⁵). Rechts een aanbeddende mannenfiguur, wel de bezitter van de stèle; ook links is nog een deel van een in verering opgeheven arm zichtbaar. Te oordelen naar de analogie van soortgelijke voorstellingen, zou men links het spiegelbeeld van de rechtse adorant kunnen veronderstellen; of is het zijn vrouw? Want in het onderste register staan man, vrouw en twee van hun kinderen voor een rijk beladen offertafel; de man heeft een klein, symbolisch, offeraltaar in de hand. En geheel links is nog de staf van de daar vereerde god te zien. Geen enkele hieroglief is aangebracht op deze stèle, hoewel de registers en de scheidingslijnen voor de diverse kolommen in elk register wel zijn uitgehakt. Misschien zijn ze nimmer aangebracht, of anders waren ze alleen geschilderd en zijn de opschriften in de loop van de tijd verloren gegaan.

Zo primitief en volks als de uitvoering ook is, het stuk is ongemeen interessant. Een datering is niet al te lastig: de opvallende voorstelling van de zonneschijf met armvormige uitstraling plaatst het stuk onmiddellijk in de Amarna-periode¹⁶). Daarmee stemt overeen de dracht van de bezitter in het onderste register: de driehoekige schortvoorhang wordt veelal gedragen door soldaten uit de Amarna-periode¹⁷).

Onder de Amarna-periode verstaat men, gelijk bekend, de tijd van koning Amenophis IV en enige van zijn opvolgers (ongeveer 1375-1360 voor Chr.). Daarover is reeds veel geschreven¹⁸). Deze koning heeft op zeker moment gebroken met de religieuze traditie: hij wenste het veelgodendom te vervangen door een enkele god, en deze was de zon in zijn meest pure vorm: de zonneschijf (egyptisch 'im, Aton) ontdaan van alle mythologie en specu-

14) Registratienummer 8537. Geschatte breedte beneden 20.5 cm, totale hoogte 32 cm. Dikte 3.5 cm.

15) Zie E. THOMAS, 'Terrestrial Marsh and Solar Mat', *JEA* 45 (1959), 38-51.

16) Vgl. W. WOLF, *ZAS* 59 (1924), 115.

17) Een goed voorbeeld in N. DE GARIS DAVIES, *The Rock Tombs of El Amarna*, III (London, 1905), pl. 13.

18) Een beknopt bibliografisch overzicht in W. HAYES, *The Scepter of Egypt*, II (New York, 1968), 446-447. De meest recente verzamelwerken zijn die van C. ALDRED, *Akhenaten, Pharaoh of Egypt. A new Study* (London, 1968); *Egypt: The Amarna Period and the End of the Eighteenth Dynasty* (*Cambridge Ancient History*, II, Ch. 19 (1971)) en Y. PEREPÉLKIN, *Perevorót Amen-khótpa IV*, 1 (Moskou, 1967, helaas onvoltooid). Een samenvattende moderne studie van de Amarna-tijd waarin mede de iconografie van de periode in aanmerking genomen wordt — zoals in de voortreffelijke, thans verouderde monografie van H. SCHÄFER, *Amarna in Religion und Kunst* (Leipzig, 1931) — laat nog op zich wachten.

latie, gezien als de enige bron van licht en leven. Reeds onder zijn directe voorganger, Amenophis III, vindt men een aanzet tot verabsolutering van de zonneschijf¹⁹). De religieuze revolutie, met kracht door Amenophis IV doorgezet, was een slag voor de egyptische priesterschap en voor de oude culten. In het vijfde jaar van zijn regering veranderde de koning zijn naam: deze luidde voortaan Achnaton ('weldadig voor de schijf') en in het zesde jaar werd de oude residentiestad Thebe verlaten en een geheel nieuwe stad aangelegd te El Amarna — Achetaton, 'horizon van de schijf', zoals de naam ging luiden. Daar verzamelde zich een nieuw hof van toegedane Aton-vereerders. De doorbraak ligt niet alleen op religieus gebied, maar ook op taalkundig: in de officiële inscripties gaat men zich zonder schroom bedienen van het vulgair idioom, het zogenaamd Nieuwegyptisch. En in de kunst ontwikkelen zich nieuwe tendenties: een streven naar groter natuurlijkheid en intimiteit, soms op het pathetische af. De religieuze iconografie wordt sterk vereenvoudigd.

Van dat laatste is in onze stèle nu juist niet veel te zien. Afgezien van de enigszins afgeplatte zonneschijf, die kenmerkend wordt geacht voor deze periode²⁰) en de straal-armen, is het geheel tamelijk traditioneel. De voorstelling van de bavianen die bij zonsopgang en zonsondergang het licht krijzend begroeten of uitgeleide doen²¹) is oud, en evenzeer die van de valkoppige zonnegod in de boot. En de god beneden, van wie alleen nog de staf te zien is, is zeker niet een zonnegod. De staf kan voornamelijk behoren bij Osiris of Ptah. De bovenzijde van de staf vertoont, onmiddellijk onder de kromming naar rechts, enige dwarsstrepen. Die kunnen, indien ze opgevat worden als een zeer onbeholpen weergave van de zgn. djed-decorering aan een staf, kenmerkend zijn voor de god Ptah; de laatste is overigens meestal in een kapel geplaatst. Zo niet, dan betreft het Osiris en zou men de dwarsstrepen kunnen opvatten als een delging van een deel van de godsfiguur. Delging van bepaalde namen althans is niet ongebruikelijk geweest in re Amarna-periode. Is dit een dergelijk voorbeeld?

Elders nam de nieuwe godsdienst een verzoenender houding aan tegenover de dodengod Osiris. Op het fragment van een stèle van *H3ti3y* uit het Louvre²²) komt een hymne aan Osiris voor, waarin aan de laatste atonistische

19) Zie bv. H. Kees, *Orientalia* 18 (1949), 439-442.

20) Zo althans ten laatste H. Stewart, *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London 7 (1957), 85. Men kan betwijfelen of de afgeplatte zon nu wel zo uitsluitend kenmerkend is voor de Amarna-kunst.

21) Het egyptische werkwoord voor 'krijzen' is in dat geval *hft*, en de bavianen in die functie heten daarom ook *hftw*, 'krijgsdier'.

22) Inv.nr. onbekend, althans niet medegedeeld door E. Drioton, die het fragment gepubliceerd heeft in *ASAE* 43 (1943), 35-43 en fig. 2-3.

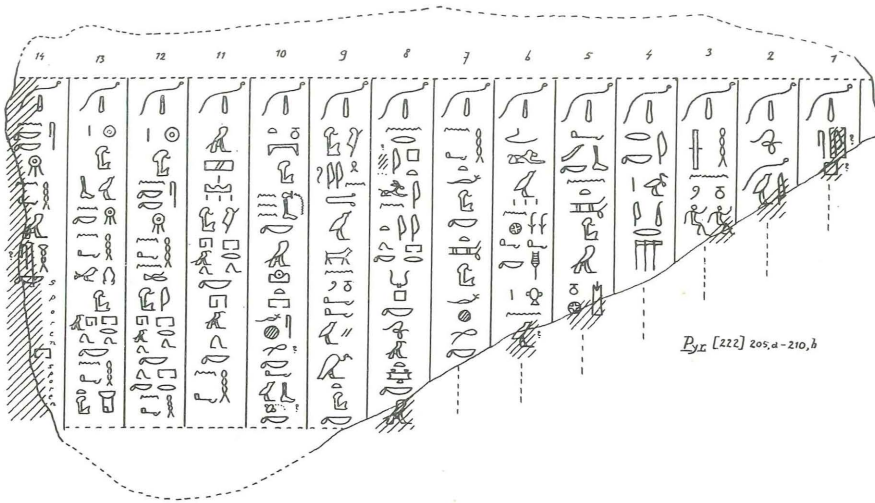

Fig. 28. Transcriptie in hieroglyphen van een fragment van een in hiëratisch schrift geschreven Pyramidentekst uit 18e of 19e dynastie. Allard Pierson Museum no. 8539 (vgl. noot 29).

trekken worden toegerekend: 'Heil U, Osiris, die triumpfeert in de raadsvergadering! U verrijst als Re in de horizon; zijn schijf is Uw schijf, zijn beeltenis is Uw beeltenis, zijn aanzien is Uw aanzien...'. Op blokken, gevonden te Medamoud uit de Amarna-periode verschijnt koning Achnaton zelf als Osiris, overstroomd door de armvormige zonnestralen²³). Zo zou er wel veel meer te vinden zijn dat nader licht werpt op de vroege verhouding van Osiris en Aton; het probleem is door de egyptenaren van die tijd zeker overdacht²⁴). De mengeling van oude en nieuwe motieven maakt een datering van ons stuk in de vroege Amarna-periode het meest waarschijnlijk (ongeveer 1370 voor Chr.). Overigens zijn er toch allerlei tekenen dat de oude goden bij het gewone volk in ere bleven²⁵).

Stèles van particulieren uit deze periode, speciaal grafstèles, zijn nogal zeldzaam²⁶). Ons exemplaar is een van die, die toebehoorden aan een-

23) Zie R. COTTEVIEILLE-GIRARDET, *Rapport sur les Fouilles de Médamoud* (1932). *Les reliefs d'Aménophis IV Akhenaton*, Le Caire, 1936 (= *FIFAO* 13), 60-63; fig. 92 op p. 62.

24) De stelling van E. OTTO, *Osiris und Amun* (München, 1966), 46: 'wir haben auch keine ausdrückliche 'Auseinandersetzung' in irgendwelchen Schriftstücken zwischen Aton und Osiris' is toch wel wat absoluut.

25) Voor verwijzingen, zie H. KEES, *Der Götterglaube im alten Ägypten* (Berlin, 1956), 375, voetnoot 3; J. WILSON, *The Culture of Ancient Egypt* (Chicago, 1956), 221-222.

26) Enige zijn gepubliceerd door G. STEINDORFF, *ZÄS* 34 (1896), 63-69; zie ook E. DRINGTON, *ASAE* 43 (1943), 15-43, waar op p. 33 een overzicht wordt gegeven. Het inventaris is nog wel uit te breiden; zie bv. W. VON BISSING, *ZÄS* 64 (1929), 113-117; J. ČERNÝ, *Egyptian Stelae in the Bankes Collection* (Oxford, 1958), no. 1; B. BRUYÈRE, *Rapport sur les Fouilles de Deir El Medineh* = *FIFAO* 1926, rapports préliminaires, 4 (Le Caire, 1927),

voudige soldaten ²⁷). Het is typisch dat juist in de periode van koning Achanton het militaire aspect in allerlei voorstellingen tamelijk sterk naar voren komt ²⁸), terwijl toch juist deze koning persoonlijk weinig belangstelling had voor militaire ondernemingen, misschien niet in de laatste plaats omdat zijn fysieke gesteldheid zich daartegen verzette. In dat geval zou men het soldateske aspect als een soort compensatie mogen zien.

Van niet alledaags belang is ook het volgende stuk, een klein fragment van kalksteen ²⁹), kennelijk afkomstig uit een grafwand, dat beschreven is met een 14-tal kolommen hieratisch schrift, onderling gescheiden door verticale lijnen in rood. 'Hieratisch' is de term die men gebruikt voor het klassieke Egyptische 'schrijfschrift'; het correspondeert teken voor teken met het hieroglyphenschrift, dat men zou kunnen vergelijken met ons blok- of drukschrift. Gebruikelijk is, om een hieratische tekst voor ons gemak te 'transcriberen' in de meer sprekende hieroglyphen, zoals in fig. 28. Het brok is een levend getuigenis van de grote waarde die de Egyptenaren te allen tijde hechtten aan hun verleden. Immers, dit brok tekst uit het Nieuwe Rijk — XVIIIe of XIXe dynastie — bevat een gedeelte van een spreuk uit het alleroudste corpus van de Egyptische religieuze literatuur, de zogenaamde Pyramidenteksten.

De Pyramidenteksten worden voor het eerst aangetroffen in de Ve dynastie van het Oude Rijk, in het graf van koning Oenas (ca. 2350 voor Chr.) — dat is dus na de tijd van de beroemde pyramiden van Gizeh. Ze stammen echter uit een veel oudere tijd. Ze zijn bedoeld om de gestorven koning de lange, moeizame en gevaarlijke weg naar het hemelse hiernamaals te vergemakkelijken. Na aanvankelijk koninklijk privilege te zijn geweest, worden de spreuken in het Middenrijk ook in de graven en op de grafuitrusting van privé-personen aangetroffen. In die tijd ontwikkelen zich deels daaruit, deels daarnaast, de Sarcophaagsspreuken ('Coffin Texts') en nog later, vanaf

p. 67, fig. 53. Een stelofore statue: H. STEWART, *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London 7 (1967), 85-87. De behandeling van de Amarna-stèles in J. VANDIER, *Manuel d'archéologie égyptienne*, II, 1 (Paris, 1954), 519-520, is wel heel summier.

27) Andere voorbeelden: twee: stèles uit Berlijn, gepubliceerd door H. SCHÄFER, *ZÄS* 52 (1914), 76 (fig. 6) en 80 (fig. 12); een uit Cairo, gepubliceerd door BRUYÈRE (zie vorige voetnoot).

28) Vgl. A. SCHULMAN, 'Some Observations on the Military Background of the Amarna Period', *JARCE* 3 (1964), 51-69.

29) Inv.nr. 8539. Grootste breedte 40 cm, grootste hoogte 27.5 cm. Breedte der kolommen gemiddeld 2.7 cm, hoogte daarvan 17.5 cm. Bovendecoratie in zwart, blauw en rood; onderdeel in blauw.

het vroege Nieuwe Rijk, het genre spreuken dat men in dodenboekpapyri vindt.

De Pyramidenteksten zijn destijds definitief uitgegeven door KURT SETHE naar de versies van het Oude Rijk. Die uitgave, die tussen 1908 en 1922 tot stand kwam, telt zowat 700 spreuken, maar sindsdien zijn daar door nieuwe opgravingen te Sakkara door GUSTAVE JEQUIER (van 1928 af) weer nieuwe versies, ook nieuwe spreuken, bijgekomen. Opgravingen aldaar van na de oorlog door LAUER, GARNOT en LECLANT, hebben weer nieuwe teksten aan het licht gebracht. Dat alles geldt voor het Oude Rijk. Voor de egyptenaren is dat altijd de periode geweest van klassieke grootheid. Steeds weer werden de Pyramidenteksten gecopieerd, al gingen de versies afwijken. Speciaal in de Saïtische periode (ongeveer 650 voor Chr.), toen men allerwegen in Egypte teruggreep op het oude, gekoesterde verleden³⁰), wonnen de Pyramidenteksten aan populariteit. Van die gehechtheid aan het verleden getuigt dus ook ons stuk. Wanneer men het handboek van ALLEN over de concordantie der verschillende versies naslaat, blijkt onze tekst — spreuk 222, daarvan de paragrafen 205-210 — tot in het Nieuwe Rijk zeer in trek te zijn geweest³¹). Kenmerkend voor een oude tekst als deze, zijn de verticale kolommen en de aanhef boven elk daarvan met de woorden *ḏd mdw*, 'woorden, te reciteren.'

In het eerste gedeelte van spreuk 222 (§§ 199-203) wordt de nadering van de koning tot de sfeer der goden tot uitdrukking gebracht. In het tweede gedeelte (§§ 204-213), waarvan het Amsterdamse fragment een stuk weergeeft, wordt de koning toegesproken, hetzij door een priester, hetzij door een god; daarin wordt hij definitief geassocieerd met diverse machten van de kosmos. De vertaling van het fragment, dat slechts op weinige plaatsen afwijkt van de Ouderijksversie, luidt als volgt:

'(O gij, dien een zwangere uitwierp: U hebt de nacht) verbroken, (toegerust als ge waart als Seth, die) het gedijende (in onrust brengt; o geprezenen van Isis! Rust Uzelf toe als Horus) de jeugdige! Voorwaar, bij U raakt niets los, bij U teert niets weg! Zie toch, U bent meer bezielde dan de goden (van het Noorden en hun geesten. Maar maak los) Uw onreinheid voor Atoem in On (en daal met hem af. Snij door) de banden van de onderwereld, dat U moogt staan (op het oerwater . . . 32) . . .) met Uw vader Atoem. U maakt de

30) Zie ten laatste H. BRUNNER, 'Zum Verständnis der archaisierenden Tendenzen in der ägyptischen Spätzeit', *Saeculum* 21, 2/3 (1970), 151-161 (Festschrift Vogt).

31) T. ALLEN, *Occurrences of Pyramid Texts with Cross References of these and other Egyptian Mortuary Texts* (Chicago, 1950), 70.

32) Onze versie die hier lacuneus is, bevatte kennelijk minder woorden dan de versie van het Oude Rijk.

Fig. 29. Reliefbrokstuk uit het Nieuwe Rijk. Allard Pierson Museum no. 8538; hoogte 17 cm. (vgl. noot 33).

banden los (die op U zijn) voor de godin van On. Ga uit, open U wegen m(et de beenderen van) Sjoë: de omhelzing van Uw moeder Noet omvatte U! Reinig U in de horizon, maak Uw onreinheid los in de Meren van Sjoë! Ga uit en daal af met Re, begeef U in het duister met de Neergeworpene. Ga uit en daal af; ga uit met Re, verschijn met de Grote Vlotvaarder. Ga uit en daal af; ga uit met Nephthys, begeef U in het duister met de Bark van de Nacht. (Ga uit en daal af;) ga (uit met Isis . . .)'.

Het laatste en kleinste stuk is het brok van een relief ³³) met een kop, die weinig egyptisch aandoet (fig. 29). Het dateert zeker uit het Nieuwe Rijk — misschien uit de XVIIIe dynastie — en in deze periode werd de egyptische kunstenaar geconfronteerd met allerlei nieuwe buitenlandse volkstylen, waaraan zekere herkenbare standaardkarakteristieken dienden te worden meegegeven ³⁴). Ons reliefbrokje doet misschien nog het meeste denken aan een Hethiet, die vaak baardeloos wordt voorgesteld en ook de ietwat 'bittere' trekken om de mond vertoont. Geheel zeker is het niet. In het algemeen is immers elders de haarinplanting van de Hethiet hoger, en het oor wordt vrijgelaten. Maar ook in de vroegste tijd waarin dit type wordt aangetroffen, de Amarna-periode ³⁵), zijn de karakteristieken nog niet geheel vastgelegd.

Amsterdam

J. F. BORGHOUTS

33) Inv.nr. 8538. Hoogte 17 cm. Bruinkorrelige zandsteen.

34) Voor de karakteristieken der vreemde volkeren, zie W. HELCK, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* (Wiesbaden, 1962), 342-352.

35) R. DRENKHAHN, 'Ausländer (Hethiter und Marijannu?) in Amarna', *MDAIK* 22 (1967), 60-63.

BOEKENNIEUWS

Dr. J. BROEKHUIS, *De Godin Renenwetet* (Assen, Van Gorcum, 1971, XI + 179 p., 14 pl., prijs ingen. fl 25 [Bibliotheca Classica Vangorcumiana, XIV]). Dit boek, een handelseditie van de dissertatie waarop de heer Broekhuis op 20 september jongstleden te Groningen promoveerde tot doctor in de theologie, is een voorbeeld van een streng systematische beschrijving van een godsdiensthistorisch onderwerp uit het Oude Egypte. Na een inleiding over de naam van de godin („voedster”) wordt uitgebreid haar iconografie in diverse monumenten beschreven. Het blijkt, dat R. zowel zuiver theriomorf (als brilslang) als anthropomorf (als staande of zittende vrouw) voorkomt, alsmede als vrouw met slangkop; niet zelden wordt zij voorgesteld als voedster van een kind. Haar slangegestalte wijst, aldus de schrijver, op een tweeledig aspect: de dreigend opgerichte slang verdedigt het haar toevertrouwde en anderzijds is de slang als chthonisch wezen te associëren met de rijkdom en de vruchtbaarheid van de aarde. R.'s cultus is verspreid aan te treffen door geheel Egypte en ook haar feesten zijn gespreid over het gehele jaar. De chronologische ontwikkeling van de godin wordt door de schrijver behandeld in verband met haar karakter. Haar oudste functie schijnt te zijn die van (op)voedster van de koning (Oude Rijk); daarnaast kan zij als

moederfiguur voorkomen. Het vruchtbaarheidsaspect wordt aangetroffen vanaf het Nieuwe Rijk; dat leidt tot R.'s voorstelling als godin van het (gunstig) lot, het welvaren, en tevens tot de voorstelling van de dodengodin die de gestorvene van voedsel voorziet. Tevens personifieert R. het kleeid. Deze associatie is misschien te verklaren uit de beschermende functie van het kleeid in het algemeen; een beschermende functie is immers R. ook eigen als slang. Vele van de voor R. kenmerkende functies zijn ook aan te treffen bij andere goden en godinnen. En zo vindt men haar geassocieerd met de godinnen Meschent (geboorte, lot), Edjo (het gedijen) en vooral Isis (in alle functies), alsmede met de goden Shai (lot), Nepri (koren, vruchtbaarheid) en Sobk (vruchtbaarheid). Het laatste deel van het boek is gewijd aan de griekse Isis-hymnen uit Medinet Madi in de Fajoem (met tekst en vertaling); vanaf het Middenrijk bestond hier reeds een cultus van R. en Sobk, en in feite wordt in deze hymnen niet op Isis, maar op R. gezinspeeld. Haar naam is dan Ermouthis, en met Sobk en een jeugdige god Anchoês vormt zij een triade. Een zo zorgvuldig geschreven boek (dat ook een lijst van epitheta, en uitgebreide indexen bevat) voorziet bepaald in een leemte en verdient alle aandacht. Werken als deze, waarin de documentatie een zo voorname plaats inneemt, trekken steeds belangstelling. Men vraagt zich daarom af, of de documentatie omtrent R.'s iconografie (p. 10-56) exemplarisch of uitputtend bedoeld is. De vertaling van een zin op de Leidse stèle AP 61 (p. 39-40) zou, indien ietwat anders gesteld („de geliefde van de spelt [en van] Renenet, de *wr.t h̄k3.w* [„grote van tovermacht”]”, enz.) het epitheton *wr.t h̄k3.w* voor R. kunnen opleveren (en toegevoegd worden aan de lijst van epitheta op p. 142-148), anderzijds mogelijk het beschadigde beeld van de slangkoppige zittende vrouw met kind Cairo CGC 42002 (LEGRAIN, *Statues et statuettes*, I, p. 2 en pl. I) als beeld van R. kunnen identificeren, gezien de inscriptie daarop met *wr.t h̄k3.w* als bestanddeel. Het lijkt het meest op schr.'s no. 90. Ook het Allard Pierson Museum te Amsterdam bezit enige voorstellingen van R. uit de late tijd. Men kan het misschien jammer vinden, dat de Nederlandse tekst het boek minder gemakkelijk toegankelijk maakt voor buitenlandse vakgeleerden.

Dit bezwaar geldt niet voor een ander recent egyptologisch werk van Nederlandse stam, dat door de schrijvers uitdrukkelijk bedoeld is voor het Nederlandse algemene lezerspubliek: BOB TADEMA SPORRY en AUKE A. TADEMA, *De Pyramiden van Egypte* (Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1971, 305 p., talloze ill., foto's, kaarten en plattegronden; prijs ing. fl 19,90). Het schrijversechtpaar TADEMA, dat reeds verschillende publicaties over het oude Egypte voor de algemeen geïnteresseerde lezer het licht heeft doen zien, heeft thans een soort compendium gepubliceerd, dat wel op één lijn

te stellen is met het bekende Penguin-boek van I. E. S. EDWARDS, *The Pyramids of Egypt* (eerste druk van 1947). Het is daarom vooral zo'n origineel werk, omdat de schrijvers niet alleen veel van de bestaande literatuur hebben geraadpleegd (en daaronder heel wat weinig bekende publicaties, oudere en recente), maar ook eigen onderzoek hebben verricht naar het hoe en waarom van verschillende pyramiden, met name die van het Oude Rijk. Daar het boek zich tot de algemene lezer richt, begeeft het zich vaak in stevige polemieken met een speciaal genre literatuur, dat juist onder het niet-vakpubliek groter opgang heeft gemaakt dan welke onderzoekingen ook: de mystificaties omtrent de pyramiden („De Stenen Spreken” en dergelijke). De beide schrijvers houden zich vooral bezig met de pyramiden van het Oude Rijk, de betekenis van de pyramide als graf, de diverse exploraties, de legenden omtrent de pyramiden, de mogelijke bouwwijzen, en de diverse compartimenten en aangrenzende bouwwerken (tempels en opgangen). Dit alles fraai geïllustreerd met zeer duidelijke doorsneden en plattegronden; de daarbij behorende tekst (in kleine lettertjes!) bevat vaak het resultaat van eigen onderzoek. Zo vindt men een klare beschrijving van het bekende probleem van de „pluggen” in de grote galerij van de Cheopspyramide (p. 256-9 en 262-4), en de suggestie dat het laten zakken van de valblokken (die niet ter plaatse zijn aangetroffen, maar wel de sleuven waarin ze zich eens bevonden) ietwat vergemakkelijkt werd door een contragewicht (p. 268-270). Volgens de schrijvers was het wel degelijk mogelijk om de grote sarcophag van koning Cheops door de ingang van de grafkamer te brengen; met door eigen onderzoek verkregen maten tonen zij dit aan (p. 277-278). In dit opzicht nemen toch ook MARAGIOLIO en RINALDI (*L'Architettura delle piramide Menfite*, IV [Rapallo, 1965], p. 52) het oude standpunt in dat dit ondoenlijk geweest moet zijn. Opmerkelijk is, dat de schrijvers de aandacht vestigen op een grondconstructie aan de zuidzijde van de grote pyramide, die mogelijk een schaalverkleining is van het inwendige van de laatste (p. 261).

Bij al het vele en waardevolle van het boek, rijzen er toch nogal wat vragen bij het doorlezen; niet zozeer over het onderwerp zelf, want de schrijvers zijn de eersten om op de nog vele onopgeloste problemen betreffende de pyramiden te wijzen (p. 276 en 278). De compositie van het boek is soms wat onoverzichtelijk en anecdotisch; een index van trefwoorden is dan vaak een uitkomst, maar deze ontbreekt. Het relaas van de carrière van de ambtenaar Weni is interessant, maar is het in dit verband ter zake (p. 159-170)? En enige details: in tegenstelling tot wat de schrijvers zeggen (p. 72) bestaan er wel degelijk officiële verslagen uit het Oude Rijk, zoals de Aboesirpapyri; wat er van over is is weinig, maar dit archief moet toch ooit van aanzienlijke omvang geweest zijn; dat men in het Oude Rijk in

zaken als deze „bescheiden” was, kan niet gehandhaafd worden. Niet ALAN ROWE opende het eerst het graf van koningin Hetepheres (p. 103), maar REISNER. Misschien is de verovering van Libië onder Sahoere historisch gezien onjuist, maar kan men dat afleiden uit het feit dat navolgers het bericht en de voorstelling overnamen (p. 156)? Het stereotiepe element komt bepaald meer voor hún rekening. Niet de onderwereld zelf heet Am-Doeat, maar een van de beschrijvingen van de onderwereld (o.a.: „doeat”) uit het Nieuwe Rijk wordt vaak zo aangeduid (p. 174-175). Was het niet veeleer Kashta dan de obscure Alarna die als eerste Ethiopiër op de egyptische troon plaatsnam (p. 203)? De relatie tussen die twee is nog heel onduidelijk. Dat er vóór de ethiopische periode geen paardegraf zou zijn ontdekt in Egypte, is toch niet juist (p. 210); men denke aan het graf van het paard van Senmoet (18e dynastie). Dat de door Herodotus veronderstelde slechtheid van koning Cheops nergens op oude schrifturen gebaseerd zou zijn (p. 221) is niet geheel juist; G. POSENER heeft de volkse traditie omtrent de koning in de Hyksostijd uit de Westcarpapyrus als zodanig menen te mogen aanhalen. Tenslotte — zou de lezer niet profijt gehad hebben van een literatuurlijst, temeer omdat de schrijvers nogal wat bijzondere titels noemen?

J. F. BORGHOUTS

Addendum:

Informatie over de geneeskunde in de oudheid (o.a. in Egypte en Mesopotamië) is voor nederlandse lezers thans ook te putten uit K. POLLAK, *Oude Geneeskunst* (vertaling J. A. MAAS GEESTERANUS), Stafleu's Wetensch. Uitgeversmij., Leiden 1970 (speciaal p. 5-137).